

T.C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE (634-644) EL-CEZİRE’NİN FETHİ

Hasan KOÇ

ŞANLIURFA– 2019

T.C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE (634-644) EL-CEZİRE'NİN FETHİ

Hasan KOÇ

Danışman

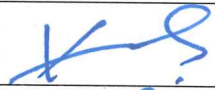

Prof. Dr. Kasım ŞULUL

ŞANLIURFA– 2019

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı 165226006 numaralı Hasan KOÇ'un hazırladığı "Hz. Ömer Döneminde (634-644) el-Cezîre'nin Fethi" konulu **yüksek lisans tezi** ile ilgili tez savunması, 11/06/2019 tarihinde, saat 13.00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

11/06/ 2019

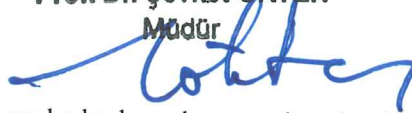
Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	Kanaati	İmzası
Danışman	Prof. Dr. Kasım ŞULUL	Kabul	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Ömer SABUNCU	Kabul	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BARCA	Kabul	

Bu tezin İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

31.07/2019

Prof. Dr. Şevket Ökten
Müdür

Prof. Dr. Şevket ÖKTEN
Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek Almıştır Almamıştır.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı : Hasan KOÇ
Öğrenci Numarası : 165226002
Enstitü Ana Bilim Dalı : İslâm Tarihi ve Sanatları
Programı : Tezli Yüksek Lisans
Başlık (Türkçe) : Hz. Ömer Döneminde (634-644) el-Cezîre'nin Fethi

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen yüksek lisans çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 117 sayfalık kısmına ilişkin, 16/05/2019 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 16'dır.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 6 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntılarının bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

16/05/2019

Hasan KOÇ

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım.

Prof. Dr. Kasım ŞULUL

ÖZET

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE (634-644) EL-CEZİRE'NİN FETHİ

KOÇ, Hasan

Yüksek Lisans Tezi

İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kasım ŞULUL

Temmuz, 2019, 105 Sayfa

Çalışmanın konusu “Hz. Ömer Döneminde (634-644) el-Cezîre'nin Fethi”dir. el-Cezîre bölgesinin fâtihi Ebû Sa‘d İyâz b. Ganm b. Züheyr el-Fihri'dir (v. 20/641). Çalışmanın gayesi, büldân kaynakları çerçevesinde el-Cezîre'nin nereleri kapsadığını belirlemek, fütûh ve İslâm tarihi kaynakları da esas alınarak Hz. Ömer döneminde el-Cezîre'nin fethedilişini ele almaktır.

Dicle ve Fırat nehirleri arasında, Yukarı Mezopotamya kısmında kalan bölgeye “el-Cezîre” denilmiştir. Eski çağlardan beri birçok medeniyete ev sahipliği yapan el-Cezîre bölgesinin, geniş bir alanı kapsadığı görülmektedir. Klasik Ortaçağ Arap coğrafya kaynaklarına göre, el-Cezîre bölgesi Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Bekr diye üç bölüme ayrılmaktadır. Her bir bölge, ana yerleşim yerleri haricinde birçok köy ve kasaba barındırmaktadır. İslâm tarihi ve büldân kaynaklarının, el-Cezîre bölgesi sınırları içerisinde yer aldığını kaydettiği; Rakka, Harrân, er-Ruhâ (Urfa), Re'sü'l-'Ayn / 'Aynü'l-Verde (Ceylanpınar), Sümeysât (Samsat), Musul, Sincar, Dârâ, Cezîretü İbn Ömer (Cizre), Tikrît, Âmid (Diyarbakır), Mardin, Meyyâfârikîn (Silvan) ve Hısn Keyfa (Hasankeyf) gibi önemli şehirler İyâz b. Ganm komutasında birçok sahâbenin de iştirakiyle el-Cezîre bölgesi fethedildi. 4 Safer - 24 Şubat 638 tarihinde gerçekleşen Mercu'r-Ru'bân savaşı ile el-Cezîre bölgesinin fethi başlamış ve İyâz b. Ganm'ın 20/641'de vefatıyla son bulmuştur.

Fetihten sonra, el-Cezîre müstakil bir bölge haline getirilerek belirli şartlar çerçevesinde yönetildi. İslâm medeniyetinin inşâsı adına, Müslüman yöneticiler tarafından birçok ibadet alanı yaptırıldı. Müslüman idareciler, el-Cezîre bölgesinde

yaşayan halkla iyi münasebetler kurarak ve kendilerinden vergi almakla yönetimi sağladı.

Anahtar Kelimeler: el-Cezîre, Hz. Ömer, İyâz b. Ganm, Dicle, Fırat, Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebâa, Diyâr-ı Bekr, fetih, fütûh.

ABSTRACT
THE CONQUEST OF AL-JAZEERA IN THE PERIOD OF UMAR (634-644)

KOC, Hasan

Master's Thesis

Department of Islamic History and Art

Advisor: Prof. Dr. Kasım ŞULUL

July, 2019, 105 Pages

The topic of the study is “The conquest of Al-Jazeera in the period of Umar (634-644)”. Abu Sa‘d İyâz b. Ganm b. Züheyr el-Fihri (v. 20/641) was the conqueror of Al-Jazeera region. The aim of the study is to determine the borders of Al-Jazeera region within the framework of geography resources, and to address the conquest of Al-Jazeera in the period of Umar considering the conquests and Islamic history resources.

The area between the Tigris and Euphrates in the Upper Mesopotamia was called “Al-Jazeera”. It is seen that Al-Jazeera region hosting many civilizations since ancient times cover a wide area. According to the classical Middle Age Arabic geography resources, Al-Jazeera region is divided into three sections as Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebia and Diyâr-ı Bekr. Each region includes many villages and towns in addition to the main settlements. It is stated in the resources of Islamic history and geography that important cities such as Raqqa, Harran, er-Ruhâ (Urfa), Res'ül-‘Ayn / ‘Aynü'l-Verde (Ceylanpınar), Sümeysât (Samsat), Mosul, Sinjar, Dârâ, Cezîretü Ibn Umar (Cizre), Tikrît, Âmid (Diyarbakır), Mardin, Meyyâfârikîn (Silvan) and Hısn Keyfa (Hasankeyf) were within the borders of Al-Jazeera region which was conquered with the command of İyâz b. Ganm and the participation of many companions. The conquest of Al-Jazeera region began with the battle of Mercu'r-Ru‘bân on 4 Safer 17 - 24 February 638 and ended with the death of İyâz b. Ganm in 20/641.

After the conquest, Al-Jazeera was turned into a separate region and ruled under certain conditions. In terms of the construction of Islamic civilization, many worship areas were established by Muslim rulers. Muslim authorities ruled the region by having a good relationship with the public living in the region and receiving taxes from them.

Keywords: Al-Jazeera, Umar, Íyâz b. Ganm, Tigris, Euphrates, Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Bekr, conquest, conquests.

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE (634-644) EL-CEZİRE’NİN FETHİ
İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	II
ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ.....	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1
1. el-Cezîre İsmi	1
2. el-Cezîre’nin Sınırları ve Konumu	2
3. el-Cezîre’nin Kısımları ve Kapsadığı Yerleşim Birimleri	3
3.1. Diyâr-ı Mudar.....	4
3.2. Diyâr-ı Rebîa.....	5
3.3. Diyâr-ı Bekr	5
4. el-Cezîre’nin Stratejik Önemi	7
5. Ana Hatlarıyla Fetih ve Cihat Kavramları	8
6. İslâm’da Fetihlerin Dayandığı Esaslar ve Gerekçeler	9
7. Ana Hatlarıyla İslâm ve Savaş	11

BİRİNCİ BÖLÜM
HZ. ÖMER DÖNEMİNDE (634-644) EL-CEZİRE’NİN FETHİ

1.1. ANA HATLARIYLA EL-CEZİRE’NİN İSLÂM ÖNCESİ TARİHİ VE FETİH ÖNCESİ GENEL DURUMU	14
1.2. ANA HATLARIYLA HZ. EBÛ BEKİR VE HZ. ÖMER DÖNEMİ FETİHLERİ.....	19
1.3. EL-CEZİRE FETHİNİN SEBEPLERİ.....	23
1.4. EL-CEZİRE FETHİNİN NE ZAMAN VE NASIL BAŞLADIĞINA DAİR TARTIŞMALAR.....	25
1.5. EL-CEZİRE’NİN FETHİNDE YER ALAN KOMUTANLAR	36
1.5.1. İyâz b. Ganm	36
1.5.2. Süheyl b. Adî.....	37
1.5.3. Abdullah b. Abdillâh b. İtbân.....	37
1.5.4. Velîd b. Ukbe	38
1.5.5. Meysere b. Mesrûk el-Absî.....	39
1.5.6. Saîd b. Âmir b. Hızıyem el-Cumahî.....	40
1.5.7. Safvân b. Muattal es-Sülemî	40
1.6. DİYÂR-I MUDAR’IN FETHİ	41
1.6.1. Rakka	42
1.6.2. er-Ruhâ (Urfa).....	45
1.6.3. Harrân.....	49
1.6.4. Re’sü’l-‘Ayn / ‘Aynü’l-Verde (Ceylanpınar)	51
1.6.5. Sümeysât (Samsat)	59
1.7. DİYÂR-I REBÎA’NİN FETHİ	59
1.7.1. el-Mevsil (Musul)	60
1.7.2. Nusaybin	61

1.7.3. Sincar ve Dârâ.....	64
1.7.4. Cezîretü İbn Ömer (Cizre)	65
1.7.5. Tikrît.....	66
1.8. DİYÂR-I BEKR'İN FETHİ	67
1.8.1. Âmid (Diyarbakır).....	68
1.8.2. Meyyâfârikîn (Silvan)	72
1.8.3. Mardin	74
1.8.4. Hısn Keyfa (Hasankeyf).....	80
1.9. EL-CEZİRE FETHİNİN BİTİŞ TARİHİ	80

İKİNCİ BÖLÜM EL-CEZİRE'NİN FETİHTEN SONRAKİ DURUMU

2.1. İDARÎ TAKSİM.....	83
2.2. İSKÂN	85
2.3. CAMİLER	86
2.4. VERGİLER	89
SONUÇ	93
KAYNAKÇA	96
TABLolar	104
ŞEKİLLER.....	105

KISALTMALAR

(a.s.)	‘Aleyhi’s-Selâm
b.	İbn: Oğlu
bt.	Bint: Kızı
bk.	Bakınız
bs.	Baskı
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	Editör
H./h.	Hicrî
Hız.	Hazret
İA	İslâm Ansiklopedisi (Milli Eğitim Basımevi)
M.	Milâdi
(r.a.)	Radiyallâhu ‘Anh
(s.a.s.)	Sallallâhu ‘Aleyhi ve Sellem
Terc.	Tercüme
Thk.	Tahkîk Eden
t.y.	Basım Tarihi Yok
vb.	Ve benzeri
v.dğr.	Ve diğerleri
v.	Vefat/Ölüm Tarihi
y.y.	Basım Yeri Yok

GİRİŞ

1. el-Cezîre İsmi

الجزر-جزر : Uzatmanın karşıtıdır. Suyun bitmeye doğru yaklaşması, suyun azalması, çekilmesi, kesilmesi gibi anlamlara gelmektedir.¹ الجزيرة kelimesi ise, ‘suyun kendisinden çıkarak akıp geldiği, sel suyunun kendisini aşmadığı, sularla çevrili, yeryüzünün bütünlüğünden kısmen kesilmiş ve suyun kendisinden çekilmesiyle ortaya çıkan yer’² gibi yakın anlamlı manaları ihtiva etmektedir. Söz konusu bölgeye “el-Cezîre” denmesinin sebebi, Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bir ada³ olmasından dolayıdır. Bir başka görüşe göre de Dicle ve Fırat nehirlerini birbirinden ayırdığı için bu topraklara “el-Cezîre” denilmiştir.⁴

Ancak, el-Cezîre tabiri sadece bu bölgeye has bir isimlendirme olmamıştır. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, zaman içerisinde farklı bölgeler için de el-Cezîre tâbirinin kullanıldığını görmekteyiz.⁵ Bereketli topraklara sahip bu bölge için Grekler, “iki nehir arası” anlamındaki *Mezopotamya* ifadesini kullanırken; güney kısımda kalan Aşağı Mezopotamya’yı Araplar *Irak* veya *Sevâd*, kuzeyde kalan kısmı yani Yukarı Mezopotamya’yı da “el-Cezîre” diye isimlendirmişlerdir.⁶ Bazı İslâm coğrafyacıları daha geniş bir şekilde, yani iklimsel koşullar başta olmak üzere farklı özellikleri de göz önünde bulundurarak, el-Cezîre bölgesini “İklîmu Akûr”⁷ veya

¹ Mahmud b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî Ebû Mansur (v. 370/981), *Tehzîbü'l-lüga*, Thk. Muhammed Avd Mur'ab, 1. bs, 8 Cilt, (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arab, 2001), 10: 318-319; Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebû'l-Fadl Cemalüddîn İbn Manzûr el-Ensârî el-İfrikî (v. 711/1312), *Lisânu'l-'Arab*, 3. bs, 15 Cilt, (Beyrut: Dâru Sadr, 1414), 4: 133; Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîruzâbâdî (v. 817/1415), *el-Kamûsu'l-muhît*, Thk. Muhammed Naim el-Arkesûsî, 8. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâleti li't-teba'ati ve'n-neşri, 2005), 1: 364; Muhammed b. Muhammed b. Abdîrezzak el-Hüseynî Ebû'l-Feyz ez-Zebidî (v. 1205/1732), *Tâcu'l-'arûs*, (yy: Dârü'l-Hidayeti, ts), 4: 413.

² Ebû Mansur, *Tehzîbü'l-lüga*, 10: 319; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4: 133; Fîruzâbâdî, *el-Kamûsu'l-muhît*, 1: 364; ez-Zebidî, *Tâcu'l-'arûs*, 10: 416-418.

³ Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî (v. 346/957), *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme, ts), 52; Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Hamevî (v. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, 2. bs. (Beyrut: Dâru Sadr, 1995), 2: 134.

⁴ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, Thk. Yusuf el-Hâdî (Beyrut: 'Âlemü'l-kütüb, 1996), 176.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb b. Yusuf b. Dâvud el-Hemedânî (v. 334/945), *Sifetü Cezîreti'l-'Arab*, (Liden: Matba'atu Beril, 1884), 47.

⁶ Adnan Çevik, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı”, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları XXXIII), 2009: 35; Abdulgani Bulduk, *el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, Yayına Haz. Mustafa Öztürk- İbrahim Yılmazçelik, (Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2004), 19.

⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Makdisî el-Beşşârî (v. 380/990), *Ahsenü't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlim*, (Beyrut: Dâru Sadr, 1991), 136.

“Cezîretü Akûr” diye nitelendirmişlerdir.⁸ Ayrıca Memlûk kaynaklarında ve Arap araştırmacılar tarafından bölge için “el-Cezîretü'l-Furâtiyye” tabiri kullanıldığı da görölmektedir.⁹

2. el-Cezîre'nin Sınırları ve Konumu

Ortaçağ Arap coğrafyacılarının kaynakları incelendiğinde, el-Cezîre bölgesinin, menbâları Toros dağlarından başlayıp güneyde Tikrît ile Enbâr şehirlerinin birbirine yaklaşmakta olup son bulduğu iki nehir olan Dicle ve Fırat'ın arasında kalan kısmı dahi aşan bir sahaya malik olduğunu görmekteyiz.

Coğrafya alanında ilk olarak telif edilen klasik kaynakların müelliflerinden biri olan İstahrî (v. 346/957), el-Cezîre bölgesinin sınırları ve konumu hakkında özetle şöyle der: Dicle ve Fırat arasındaki yerdir. Diyâr-ı Rebâa ve Diyâr-ı Mudar bu bölge kapsamındadır. Fırat nehri, Rum diyarından Malatya'ya iki günlük uzaklıkta bulunan yerden çıkıp Malatya ve Şimşat¹⁰ arasından akar. Daha sonra Sümeysât ve Cisir-i Menbîc'ten geçerek Bâlis ve Rakka'ya ve oradan da Karkisya, Hit, Rahbe ve Enbâr'a uzanır ki burada Fırat'ın el-Cezîre sınırında kalan kısmı kesilir. Daha sonra, el-Cezîre'nin kuzeye doğru Dicle nehri üzerindeki Tikrît ve es-Sîn şehirleri istikametinde devam eden kısım da el-Cezîre'nin güneyini oluşturur. el-Cezîre aynı zamanda el-Hadîse, Musul ve Cezîretü İbn Ömer'i de içine alıp Âmid'in yanından geçer. Burada el-Cezîre'nin Dicle nehri tarafında kalan kısmı bitmekle beraber Ermeniyye'nin biraz uzağında Dicle sınırı kesilir. Daha sonra, batıdan Sümeysât'a kadar uzanır. Daha sonra da Fırat nehrinin çıkış yeri olan İslâm sınırında biter. Dicle'nin çıkış yeri ise, Ermeniyeye sınırında bulunan Âmid'in yukarı kısmıdır. Dicle'nin doğu kısmında ve Fırat'ın da batısında birçok köy ve şehirler vardır.

⁸ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 2: 134.

⁹ Çevik, “*el-Cezîre ve İdari Taksimatı*”, 37.

¹⁰ Şimşat, bazı araştırmacılara göre-kastedilen Sümeysât'tır ki- müstensihin noktalama işaretlerinde yaptığı bir yanlışlıktan kaynaklandığını ve Elazığ'ın bugünkü Palu denen ilçesinin güneybatısında ve aynı zamanda Murat Irmağı'nın da kıyısında yer alan bir kaledir. Bizanslılar buraya *Arsamosata* Araplar da Şimşat demişlerdir. (Ayrıntılı bilgi için bk. Çevik, “*Orta Çağ İslâm Coğrafyacılara Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı*”, 37)

Bunlar el-Cezîre içerisinde yer almamakla birlikte, yakın olmalarına binaen el-Cezîre bölgesinden sayılmışlardır.¹¹

Bir başka ifade ile el-Cezîre; Malatya, Maraş ve Gaziantep gibi şehirler kuzey, kuzey batısını ve Irak da güney kısmını oluştururken, Doğu Anadolu (Ermeniye şehirleri) el-Cezîre'nin doğu kısmını ve Suriye de batı kısmını oluşturur.¹²

İstahrî (v. 346/957) ile aynı zaman diliminde yaşayan X. yüzyıl İslâm coğrafyacısı İbn Havkal da (v. 367/977), İstahrî ile aynı paralelde bilgiler vermekle beraber söz konusu bölgedeki nehirleri de (Zabeyn yani iki Zap nehri) zikreder. İbn Havkal, ayrıca uzaklık ve yakınlık esasına göre, Fırat'ın batısı ile Dicle nehrinin doğusunda kalan ve el-Cezîre'den sayıldıklarını belirttiği köy ve şehirlerden de bahseder.¹³

3. el-Cezîre'nin Kısımları ve Kapsadığı Yerleşim Birimleri

Coğrafya alanında yazılmış erken dönem Arapça büldân kaynaklarına baktığımızda, bazı müellifler herhangi bir husus belirtmeden sadece yerleşim yerlerinin isimlerini zikretmişlerdir. Bazıları ise, bu şehirler arasındaki mesafeleri kaydetmiş ve yine bazı müellifler de yerleşim yerlerinin şehir ve kasaba türüne göre statüsünün ne olduğunu belirtmişlerdir.

İslâm coğrafyacılarına göre el-Cezîre bölgesi yerleşim yerleri ve aralarındaki mesafe şu şekildedir: Sümeysât'tan Cisir-i Menbic'e dört gün, Cisir Menbiç'ten Bâlis'e dört gün, Bâlis'ten Rakka'ya iki gün ve Enbâr'dan Tikrît'e iki günlük bir mesafe vardır. Tikrît'ten Musul'a altı gün, Musul'dan Âmid'e dört gün, Sümeysât'tan Malatya'ya üç gün ve Nusaybin'den Re'sü'l-'Ayn'a üç günlük bir mesafe söz konusudur. Harrân'dan Nusaybin'e iki gün, Harrân'dan Cisir-i Menbic'e

¹¹ Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Farîsî el-İstahrî (v. 346/957), *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (Beyrut: Dâru Sadr, 2004), 71.

¹² Ramazan Şeşen, "Cezîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 509.

¹³ Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî Ebü'l-Kasım (v. 367/957), *Sûretü'l-arz*, (Beyrut: Dâru Sadr, 1938), 1: 207-208.

iki gün, Harrân'dan er-Ruhâ'ya bir gün ve yine Harrân'dan Rakka'ya üç günlük¹⁴ bir uzaklık vardır. Âmid'den Sümeysât'a üç gün, Re'sü'l-'Ayn'dan Rakka'ya dört gün, Re'sü'l-'Ayn'dan Harrân'a üç gün, Berka'id ile Beled arası on bir fersah¹⁵ ve Berka'id ile Musul arası yirmi dokuz fersahlık¹⁶ bir mesafe vardır. İslâm coğrafyacılarının üç bölüm ayırarak zikrettiği diyârlar¹⁷ ve kapsadığı yerleşim alanları ise aşağıdaki gibidir.

3.1. Diyâr-ı Mudar

Hemedânî'ye (v. 334/945) göre Diyâr-ı Mudar bölgesinde er-Râfika, Harrân, er-Ruhâ, Re'sü'l-'Ayn, Kefertûsa¹⁸ şehirleri yer almaktadır. İbnü'l-Fakîh'e (v. 365/951) göre Diyâr-ı Mudar; er-Ruhâ, Sümeysât, Serûc, Re's Keyfâ¹⁹, el-Ardü'l-Beyzâ, Tell Mevzen, er-Revâbî', el-Mazihîn, el-Müdeybir, er-Rusâfe, Keferhicr²⁰ şehirlerini barındırmaktadır.

İslâm coğrafyacılarından Makdisî (v. 380/990) ise el-Cezîre bölgesindeki yerleşim birimlerini şehir, kasaba, nahiye ve köy esasına göre taksim etmiştir. Makdisî'ye göre Diyâr-ı Mudar'da Rakka kasabası; Muhterika, er-Râfika, Hânuka, el-Harîş, Tell Mahrâ, Bacrevân, Hısn Müslim, Ter 'Avz, Harrân, er-Ruhâ şehirleri ve Serûc, Kefr-i Zâb ve Kefersîrîn nahiyeleri bulunmaktadır.²¹

el-Cezîre bölgesinin ihtiva ettiği yerleşim yerleri ile ilgili olarak geniş bilgi veren bir başka İslâm coğrafyacısı İmâdüddin İsmail b. Muhammed b. Ömer Ebü'l-Fidâ'dır (v. 732/1332). Diğer coğrafyacılar, burada ikamet eden kabilelere nisbetle

¹⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (Beirut), 71-72.

¹⁵ Üç mil=5,985 kilometredir. Bir fersah üç mile eşittir. Bir fersah yaklaşık 6 kilometrelik mesafedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 412.

¹⁶ İmâdüddin İsmail b. Muhammed b. Ömer Ebü'l-Fidâ (v. 732/1334), *Takvîmü'l-büldân*, (Beirut: Dâru Sadr, ts), 280-289.

¹⁷ "الدَّار" kelimesinin cem-i kesîr/çoğulu olan "ديار" kelimesi, arsa ve yapıların kendisinde bulunduğu yerleşim mahalli anlamına gelmektedir. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4: 298.

¹⁸ Hemedânî, *Sifetü Cezîreti'l-'Arab*, 1: 133.

¹⁹ el-Cezîre'nin Diyâr-ı Mudar bölgesinde yer alır. Harrân'a yakın bir şehirdir. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 3: 14. Yâkût'un verdiği bu bilgilere bakıldığında Re's Keyfâ, Re'sü'l-'Ayn'ın (Ceylanpınar) bir diğer ismidir.

²⁰ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 180.

²¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, 136-137.

bölgeyi iki kısma ayırırken, Ebü'l-Fidâ ve Makdisî gibi müellifler el-Cezîre bölgesini Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr diye üç büyük yerleşim birimine ayırır. Ebü'l-Fidâ'ya göre Diyâr-ı Mudar bölgesi er-Ruhâ, Harrân, Şimşât, Rakka/er-Rafika, Karkisya şehirleridir.²²

3.2. Diyâr-ı Rebîa

Hemedânî'ye göre Diyâr-ı Rebîa bölgesi Nusaybin, Ezreme, Sincar Dağı, Musul, Tikrît, es-Sinn, el-Bevâzic²³ şehirlerinden meydana gelir. İbnü'l-Fakîh'e göre Diyâr-ı Rebîa'da Nusaybin, Erzen, Âmid (Diyarbakır), Re'sü'l-'Ayn (Ceylanpınar), Meyyâfârikîn (Silvan)²⁴ beldeleri yer alır.

Makdisî'ye (v. 380/990) göre el-Cezîre bölgesinde Diyâr-ı Rebîa; Musul kasabası; Tel-Â'fer, Sincar, Beled, Ezreme, Berka'id, Nusaybin, Dârâ, Kefertûsa, Re'sü'l-'Ayn şehirleri ve Cezîretu İbn Ömer nahiyesinden oluşur.²⁵ Ebü'l-Fidâ'ya göre Diyâr-ı Rebîa; Re'su 'Ayn / 'Aynu Verde, Mardin, Nusaybin, Sincar, Beled, Siirt, Kefertûsa şehirleridir.²⁶ Görüldüğü üzere, Hemedânî dışındaki İslâm coğrafyacıları, Diyâr-ı Mudar'ın Diyâr-ı Rebîa tarafındaki sınır şehri olan Re'sü'l-'Ayn'ı da zaman zaman Diyâr-ı Rebîa içerisinde zikretmişlerdir.

3.3. Diyâr-ı Bekr

Makdisî'ye (v. 380/990) göre Diyâr-ı Bekr bölgesi Âmid kasabası ve Meyyâfârikîn, Tell Fâkân, Hısn Keyfâ (Hasankeyf), el-Fâr, Hâziye şehirlerinden oluşur.²⁷ Ebü'l-Fidâ'ya göre Diyâr-ı Bekr; Kal'atu Ca'ber, Meyyâfârikîn, er-Rahbe, el-Hettâh, Hîzan, Âmid şehirlerinden oluşur.²⁸ İslâm fethi sırasında Diyâr-ı Bekr

²² Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 280-289.

²³ Hemedânî, *Şifetü Cezîreti'l-'Arab*, 1: 133.

²⁴ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 180.

²⁵ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, 136-137.

²⁶ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 280-289.

²⁷ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, 136-137.

²⁸ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 280-289.

bölgesinin en önemli şehirleri Âmid, Meyyâfârikîn, Mardin, Hısn Keyfa ve Erzen şehirleriydi. Ayrıca bunlara bağlı pek çok kasaba ve kale de mevcuttu.²⁹

Makdisî'den yaklaşık bir asır sonra yaşayan Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdris el-İdrisî (v. 560/1165) ise el-Cezîre bölgesindeki şehirlerin sayısını daha da çoğaltarak kırk beş tane yer isminden bahsetmektedir. İdrisî herhangi bir bölge taksimi yapmadan yer isimleri verir. Bunlar: er-Rakka, er-Râfika, Hânuka, Bacrevan, Araban, Sekîrû'l Abbâs, Tâbân, Muhammediyye, Karkisya, er-Rahbe, ed-Dâliye, 'Âne, Hît, Enbâr, Sarsar, Kıtr, Sûra, Kûfe, Mâkisîn, Sincar, Hadr, Musul, Beled, Cezîretu İbn Ömer, Berka'id, Ezreme, Nusaybin, Re'sû'l-'Ayn, Mardin, er-Ruhâ, Harrân, Serûc, Ceryan, Cernîs, Hanî, Âmid, Ninova, Feysabur, Kurdî, Bazbeda, Ma'lesaya, Sûkû'l-Ahad, Hadîse, es-Sîn ve Barma'dır.³⁰

Ebü'l-Fidâ'ya göre el-Cezîre'de bulunan diğer şehirler şunlardır: Tikrît, es-Sinn, el-Bevâzîc, el-Hadîse, 'Afe, Dakûka, el-Mevsil, Tel A'fer, Cezîretu İbn Ömer, ed-Dâliye, Mâkisîn, Dârâ, Hısn Keyfa, Serûc, Hamîdiyye. Hanî (Henâ), eş-Şûş, el-Mecdel, Hakkâri, Kubeyse ve Hısn Müslim'dir.³¹

el-Katî'î (v. 739/1338) ise diğer coğrafyacılarından farklı olarak, el-Cezîre'nin Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr bölgelerinden oluştuğunu söyler. el-Cezîre bölgesinde yer alan anaşehirlerin ise Harrân, er-Ruhâ, Rakka, Re'sû'l-'Ayn, Nusaybin, Sincar, Habur, Mardin, Âmid, Meyyâfârikîn ve el-Mevsil olduğunu kaydeder.³²

el-Cezîre bölgesindeki yerleşim yerlerinin çok olduğu bir gerçektir. Ancak IV.-XII. yüzyılda şehirler alanında da geniş bir eser yazan Yâkût el-Hamevî (v. 626/1229), el-Cezîre'nin ana yerleşim birimlerinin Harrân, er-Ruhâ, er-Rakka, Re'sû'l-'Ayn, Nusaybin, Sincar, Habur, Mardin, Âmid, Meyyâfârikîn ve el-Mevsil diye on bir tane şehir ismini zikreder.³³

²⁹ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 465.

³⁰ Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdris el-Hasenî et-Tâlibî el-İdrisî (v. 560/1165), *Nüzhetü'l müştâk fi ihtirâki'l-âfâk*, 1. bs. (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1991), 2: 654.

³¹ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 280-289.

³² Abdülmü'min b. Abdilhak İbn Şemâil el-Katî'î Safiyüddîn (v. 739/1338), *Merâsidü'l-ittilâ' 'alâ esmâi'l-emkineti ve'l-beka'*, 1. bs. (Beyrut: Dârü'l-Ceyl, 1992), 1: 331-332.

³³ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 2: 134.

Coğrafyacılarından İstahrî ve İbn Havkal, kuzeyde yer alan Meyyâfârikîn ve Erzen gibi şehirleri el-Cezîre bölgesinin sınırları içerisinde sayarken kendilerinden önceki diğer bir kısım müellifler bu yerleşim yerlerini Ermeniyye eyaleti içerisinde mütalaa etmişlerdir. Müelliflerin bu ve benzeri şehirler konusunda birbirinden farklı bilgiler vermesi bir çelişki gibi görünmektedir. Ancak bu durum, farklı zamanlardaki idari yönetim işlemlerinin ve vergilerin toplanmasında kolaylığın sağlanması amacıyla statülerinin değişmesinden kaynaklanan bir durum olması kuvvetle muhtemeldir.³⁴

4. el-Cezîre'nin Stratejik Önemi

el-Cezîre bölgesi çeşitli bakımlardan birçok öneme haizdir. el-Cezîre bölgesi, eski çağlardan beri enbiyâ (aleyhimüsselâm) ve evliyânın uğrak yeri olmuştur. İslâm tarihçilerinin verdiği bilgilerin yanı sıra, Tevrat'ta yer alan bilgilere göre Nuh'un (a.s), günahkâr kavminden kaçarak kendisine inananları yanına alıp yerleştiği topraklar buralardır (Hûd, 11/37-38) ve yine Allah'ın emretmesiyle Hz. Nuh'un kendi elleriyle yaptığı gemi Cudi Dağı'na oturmuştur.³⁵

Coğrafi olarak baktığımızda, bu bölge çok yüksek olmayan (500 m.) bir rakıma sahiptir. Ancak, iktisadi ve siyasi hayat açısından önemli bazı dağlık alanlar ihtiva etmektedir. Musul'un güneyinde bulunan Cebel-i Mekhûl, Mardin ve Cizre arasında bulunan Tûr Abdîn, Fırat ve Diyarbakır arasında yer alan Karacadağ ve Habur ile Dicle arasında bulunan Sincar Dağı bölge platosunda yer alır.³⁶ Bu yükseltilerden birçok su kaynağı doğar. Tûr Abdîn'den gelen Hermâs, Harrân'dan akıp gelen Belih ve Re'sü'l-'Ayn tarafından gelen Habur, Fırat'ın sol kıyı kollarını oluşturan suların birkaçıdır. el-Cezîre bölgesini Azerbaycan ve Ermeniyye (Doğu Anadolu) bölgesinden ayıran Toros sıra dağları da, el-Cezîre'nin kuzey ve

³⁴ İzzüddîn Muhammed b. Ali b. İbrahim İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre fî-zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, Thk. Yahyâ Zekeriyâ 'Abbâre, (Dımaşk: Vezâretü's-Sekâfeti, 1991), 3: 7; Çevik, *el-Cezîre ve İdari Taksimatı*, 40-42.

³⁵ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, 136.

³⁶ Şeşen, "Cezîre", 7: 509.

kuzeydoğusunda yer alır. Yaklaşık 4000 metrelik yüksekliğe sahip olan Toroslar, Mezopotamya topraklarının tamamının görüntüsüne hâkimdir.³⁷

Dağlardan gelen sularla sulanan münbit arazi parçalarına sahip oluşu, deniz seviyesinden yüksekliği, geniş çöllerinin her bir taraftan gelebilecek tehlikelere karşı korunaklı olması, el-Cezîre bölgesini ayrıcalıklı kılan özelliklerden bazılarıdır. Özellikle doğu ile batı arasındaki ticareti sağlayan köprü görevi görmesi gibi özelliğiyle, şimdilerde olduğu gibi eski çağlardan beri etrafında yaşayan devletlerin ve komşu kavimlerin hırsını tahrik eden bir bölge olmuştur. Aynı zamanda doğu ve batıyı birbirine bağlayan yolların kesiştiği yerde olması, el-Cezîre’de tarih boyunca yüksek medeniyetler seviyesine ulaşmış şehirlerin kurulmasını netice vermiştir.

Ticari, sosyal ve askeri açılardan önemli bir husus da, el-Cezîre toprakları içerisinde geçen iki yol güzergâhının var olmasıdır. Bunlardan biri, Musul şehrinin yanında Dicle nehrini geçerek Nusaybin’e, oradan da Mardin-Urfa güzergâhına uzanarak Birecik’e ulaşır. Bu yol, birkaç kola ayrılmasıyla üç önemli merkeze varmaktadır ki bunlar İskenderun, Antakya ve Halep’tir. Diğer ise, ticaret alanında önemli bir yol güzergâhıdır ki, Ekbatana üzerinden Bactria’ya, Hindistan’ın kuzeydoğusuna ve diğer önemli büyük bir yol ile Sistan istikametinden aşağıya İndus’a bağlı Medayin şehrinde çıkararak Hatra, Sincar ve Re’sü’l-‘Ayn yönünde Harrân’a vararak ticaretteki canlılığın sürdürülmesine sebep olmuştur.³⁸

5. Ana Hatlarıyla Fetih ve Cihat Kavramları

الفَتْحُ “feth-fütûh”, iğlak kelimesinin zıddı, dârü’l-harbin açılması, düşmanlık besleyen kişiye hükmetme, nusret (yardım)³⁹, şiddetli bir çarpışma olmadan galip gelmek⁴⁰ ve daha başka “akan su, yetişmeye yeni başlamış meyvenin yeşil küçük kökü, ilk bahar yağmuru”⁴¹ gibi değişik manalara gelmektedir. İstilah manası ise,

³⁷ Çevik, *el-Cezîre ve İdari Taksimatı*, 43.

³⁸ Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1960), 2.

³⁹ Ebû Abdîrrahman el-Halîl b. Ahmed b. ‘Amr b. Temîm el-Ferâhidî el-Basrî (v. 170/786), *Kitâbü’l-‘ayn*, Thk. Mehdî el-Mahzumî - İbrahim es-Samraî, 8 Cilt, (b.y. : Dâru ve Mektebetu Hilâl, t.y.), 3: 194; el-Cevherî, *Tehzîbü’l-lüga*, 4: 257.

⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 2: 538.

⁴¹ Fîruzâbâdî, *el-Kamûsü’l-muhît*, 232.

Müslümanların i'lâ-yi kelimetullah (Allah'ın adını, şanını yüceltmek) amacıyla ülke veya şehirleri İslâm devletinin idaresi altına alması ve İslâmiyet'e açmalarıdır.⁴²

İslâm tarihinde, Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminden başlayarak çok sonraki dönemlerde de canlılığını korumuş olan bu kelime, Müslümanların elde ettiği zaferlerin genel adı olmuştur. Esasında bu kelime, gayri müslimlerin yaptığı sömürü ve istilâ hareketlerinden ayrı bir mana taşımaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de, Müslümanların elde edeceği maddi-manevi zaferleri Müslümanlara haber vermek amacıyla nâzil olan Fetih sûresi, tarih boyunca algıda bıraktığı bu geniş mananın esasını teşkil etmektedir. Öyle ki fetih, toprak parçası elde etmek gibi maddi anlamın dışında, her iki dünyanın saadetine vesile olan İslâm'ın vermek istediği mesajın anlaşılmasının önündeki zorlukları kaldırmak, aklı ve kalbi İslâm'ın gerçeğine açmaktır.⁴³

'Gaye (amaç)⁴⁴, güç yetirmek⁴⁵, bir işi başarma adına elden gelen tüm imkânları kullanma' gibi anlamlara gelen 'cehd' kelimesinden türeyen 'cihad' ise: düşmanla muharebe etme⁴⁶, İslâmı tebliğ ve iyiliği emredip kötülükten arındırma gibi manalara gelmektedir. Ayrıca 'cihad' kelimesinin farklı disiplinlerde çeşitli manaları ihtiva etmekte olduğunu görüyoruz. Tasavvuf ilminde cihad, beşeri ve şehevi arzularla mücadele etmek⁴⁷ ve fıkıh nazariyesinde ise gayri müslim unsurlarla savaşmak anlamını taşımaktadır.⁴⁸

6. İslâm'da Fetihlerin Dayandığı Esaslar ve Gerekçeler

Öncelikle burada vurgulanması gereken en önemli şey, İslâm tarihinin tamamında vuku bulduğu şekliyle İslâm fetih politikasının gerek sebepleriyle ve gerekse de sonuçlarıyla, istilâ ve sömürden ayrı bir mana taşıdığıdır. Evrensel bir

⁴² Mustafa Fayda, "Fetih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 467.

⁴³ Fayda, "Fetih", 12: 467-468.

⁴⁴ Ebû Mansur, *Tehzibü'l-lüga*, 6: 26.

⁴⁵ Zeynüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdilkadir el-Hanefî er-Râzî (v. 666/1268), *Muhtâru's-sihah*, Thk. Yusuf Şeyh Muhammed, 5. bs. (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1999), 63.

⁴⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3: 135.

⁴⁷ H. Kâmil Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 16. bs. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 191.

⁴⁸ Ahmet Özel, "Cihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 527.

yapıya sahip olan İslâm'a göre, insan üstün bir varlıktır. Hür olarak doğar ve hür bir biçimde de yaşar. Hürriyet, insan için doğal bir vasıftır. Hürriyetin zıddı olan esaret ise arızî (geçici) bir durumdur. Dolayısıyla devletlerin de birbirleriyle mücadelesinin arka planındaki müteharrik unsur istiklal ve bağımsızlık gerçeğidir.

İslâmiyet, içine kapanık, dünyada gelişen hadiselere ve diğer milletlerin yaptıklarına sessiz kalan ilgisiz bir din ve nizam değildir. Yeryüzünde gösterdiği çabalarının gayesi, Allah'ın hükümlerinin ve iradesinin yayılmasına yardımcı olmaktır. Daha başka bir ifadeyle, her iki dünyanın saadetine vesile olacak medeniyeti ve bir arada barış içerisinde yaşamayı netice verecek adalet ve eşitlikle idare şeklini oturtmaktır. Ayrıca İslâm'ın bunu gerçekleştirme isteği, kendisinin dışındaki rengi, dili, dini ve vb. farklılıkları bulunan kişilere yaşama hakkı tanımadığı düşüncesinden çok uzaktır.⁴⁹

Hz. Peygamber (s.a.s.) insanlara İslâm'ı ulaştırmak ve tevhid dinine davet etmek maksadıyla gazvelere çıkar ve bazen de seriyyeler gönderirdi. Vefatından sonra Müslümanların yönetimini üstlenen Râşid Halîfeler fetihler gerçekleştirmişlerdir. İslâm fethinin dayandığı esasları ve gerekçeleri birkaç madde halinde şu şekilde özetlemek mümkündür:

- İ'lâyı kelîmetullah (Allah'ın adını yüceltmek, yeryüzünde Allah'ın hükümlerini yaymak)
- Gayri müslim bir devlet otoritesi altında yaşamaya mecbur ve zulme maruz Müslümanları kurtarma zarureti⁵⁰
- İslam fetihleri, farklı inanca sahip insanları İslâm dinine zorla getirme esasına dayanmaz (Bakara,256; Yunus, 99)
- İslâm'da fetih, İslâm'ın insanlara ulaşmasının önündeki engelleri kaldırmayı hedefler
- Müslümanların huzur içerisinde yaşamalarını tehdit eden unsurları bertaraf etmeyi amaçlar

⁴⁹ Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuku*, 18. bs. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 1: 243.

⁵⁰ Ahmet Çelebi, *İslâm Düşüncesinde Savaş ve Cihat Siyaseti*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 53.

- Sınır güvenliğini sağlamayı hedefler
- Ekonomik gelir kaynaklarını takviye etmeyi sağlar
- İslâm'a göre fethin cihad ruhuyla bağdaşması ve hedefte Allah rızasının olması gerekir
- Fethin zulüm ve haksızlık gibi basit ve geçici arzulara aracı olmaması gerekir
- Fethedilen bölgelerdeki insanların hukukuna riayet etmek esastır (akıl, din, can, mal ve nesil emniyetini sağlamak gibi).⁵¹

7. Ana Hatlarıyla İslâm ve Savaş

İslâm hukukunda savaşın sebep ve sonuçlarını ele almadan hemen önce şunu ifade etmek gerekir ki, savaş tarihi insanlık tarihi kadar kadimdir. Bilindiği üzere insan çok yönlü bir varlıktır. Olumlu olumsuz istek ve arzuları vardır. Farklı sebeplerden dolayı kendi aralarında düştükleri anlaşmazlıklar sonucunda savaşlar çıkmaktadır. Bazen inancın yönlendirmesiyle dînî olarak; bazen savunma ihtiyacı ve bir zenginlikteki çıkar kavgası sosyo-stratejik olarak; bazen de yaratılıştan gelen çatışma içgüdüsü, bencillik ve öç alma gibi psikolojik olmak üzere çeşitli faktörlerin etkisiyle savaşlar çıkmaktadır.

İslâm dinine göre esas olan şey savaş değil sulhtur. Karşı taraftan herhangi bir tecavüz girişimi olmadığı ve Müslümanların hakları ihlâl edilmediği müddetçe, gayri müslim toplumlarla ve devletlerle iyi ilişkiler içerisinde yaşamak İslâm'ın temel prensibidir. Bir başka deyişle savaş, savunma ve barış içindedir. Savaşı başlatan muharrir de düşman tarafın taarruzudur⁵². Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bu konuda söylediği bir hadîs-i şerîf, İslâm savaş hukuku açısından önemlidir. Hz. Peygamber

⁵¹ Ali Hatalmış, "İbn Haldûn ve Fetih", *Uluslararası İbn Haldûn Sempozyumu Bildirileri (01-03 Kasım 2013)*, Ed. Mesut Okumuş - Ömer Dinç, (Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), 347-361.

⁵² Karaman, *İslâm Hukuku*, 1: 260.

buyurdu ki: “Düşmanla karşılaşmayı arzu etmeyin, onlarla karşılaşırsanız da sabredin”.⁵³

İslâm öğretilerinde, yapılan davranışın netice itibariyle değerlendirilmesinde ‘niyet’ mutlak manada belirleyici unsurdur. Bu itibarla, yapılan savaşta cihad niyetinin kapsamı dışında kalan diğer dünyevi faktörlerin ana etken olduğu bir savaş şekli Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından reddedilmiştir⁵⁴ ve dolayısıyla gayri meşru bir nitelik arz etmektedir. İbn Abbâs’tan rivayetle, İslâm’ın kendilerine ulaşmadığı kişilere karşı savaş ilan etmek Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından kesinlikle yasaklanmıştır. Böyle bir suçu işleyen kişi günahkârdır.⁵⁵

İslâm dininde, savaş halinde bile olsa zulüm ve işkence sayılabilecek her türlü davranış men edilmiştir. Fiziki bakımdan savaşmaya elverişli olmayan yaşlılar, çocuklar, kadınlar, hizmetçi olarak kullanılan köleler, âmâ (körler), yaşı ilerlemiş din adamları, akıl hastası kişiler ve kötürüm derecesindeki ağır hastalarda dokunulmaz. Gerek insanların ve gerekse de hayvanların uzuvları kesilmez. Önceden yapılmış antlaşmalara ve verilen sözlere aykırı olarak hareket edilmez. Büyük bir zaruret terettüp etmediği sürece düşman unsurlara ait ziraî mahsuller, orman ve ağaçlar yakılmaz. Düşman safındaki hür bir bayana tecavüz eden bir Müslümana zina cezası verilir. Cârîye bayana yönelik bir tecavüz halinde ise o Müslüman erkek, mehr-i misil miktarı tazminat vermekle cezalandırılır. Misilleme yoluyla dahi olsa düşmanlardan alınan rehinelere öldürülmez. Düşman saflarında olsa bile, kesin bir şekilde meşru müdafaa durumu söz konusu olmayana kadar akraba öldürülemez. İslâm’ın ulaşmadığı kişilere, kendilerini dine davet etme şeklinde tebliğ yapılır. Bu yolla yapılan girişimlerde, herhangi bir sonuç alınmadığı takdirde savaş yoluna başvurulur.⁵⁶ Esir alınan düşmanlar kalkan olarak kullanılamaz. Öldürülen düşmanların başları veya başka uzuvları kesilmek suretiyle teşhir edilemez (Müsle yapmak vb.). Esnaf, çiftçi, tacir ve iş insanı gibi toplumun farklı tabakalarından

⁵³ Müslim b. el-Haccâc Ebü'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Nisâburî (v. 261/875), *Sahîhu Müslim*, Thk. Muhammed Fuat Abdülbâki, (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâs, ts), 3: 1362.

⁵⁴ Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğire Ebû Abdillâh el-Buhârî (v. 256/870), *Sahîhü'l-Buhârî (el-Câmiü'l-müsned es-sahîhü'l-muhtasar min umûri Resûlillâhi ve sünenihi ve eyyâmihî)*, Thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir, 1. bs. (b.y. : Dâru Tavki'n-Necât, 1993), 4: 20.

⁵⁵ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî (v. 483/1090), *el-Mebsût*, 30 Cilt, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993), 10: 30

⁵⁶ ‘Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî el-Hanefî (v. 587/1191), *Bedâi'u's-senâi' fi tertîbi's-şerai'*, 7 Cilt, 2. bs. (b.y. : Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1406/1986), 7: 100.

savaşla fiilen katılmamış ve ilgisi olmayan kişiler öldürülemez. Özellikle bir kısım Malikî fukahasına göre, düşmana karşı zehirli ok dahi kullanılmamalıdır.⁵⁷

⁵⁷ Karaman, *İslâm Hukuku*, 1: 268-269.

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE (634-644) EL-CEZİRE'NİN FETHİ

1.1. ANA HATLARIYLA EL-CEZİRE'NİN İSLÂM ÖNCESİ TARİHİ VE FETİH ÖNCESİ GENEL DURUMU

el-Cezîre bölgesi, buraya yerleşen kabilelere nispetle üç ayrı kısımdan oluşmaktadır. Mudar, Rebîa ve Bekr kabilelerinin soyu Kuzey Araplarına dayanmaktadır. Soyları Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'e dayanan Kuzey Arapları, *İsmailîler* ve *Adnanîler* diye de anılmışlardır. Bu kavim, Yemen'in hemen kuzeyindeki Tilhâme, Necid, Hicaz, Suriye ve hatta Irak'a kadar uzanan geniş bir bölgede ikamet ediyorlardı. Adnanîlere tarihte *Arab-ı Tabîa* veya *Arab-ı Müsta'rebe* de denilmektedir.⁵⁸

Tevrat'ta yer alan ve tarihi verilere de ters düşmeyen bilgilere göre, Keldânilerden ayrılarak Filistin'e giden Hz. İbrahim, Mısırlı bir cariye olan eşi Hacer ve oğlu İsmail'i yanına alarak Hicaz'da Mekke'ye yerleşmiştir. Hz. İsmail, o zamanlarda Mekke'de bulunan Cürhüm kabilesi reisi Mudad b. Beşir'in kızı Seyide/Side ve daha sonra Ra'le bt. Amr ile yaptığı evliliklerden on iki çocuk sahibi olmuştur. Hz. İsmail'in çocukları zezem kuyusu civarını mesken tutup zamanla Mekke'yi imar etmiş ve ilerleyen devirlerde her biri bir kabilenin liderliğini yapmışlardır. Tevrat'ta ismi zikredilen bu oğullardan Kaydar b. İbrahim, Hicaz'da bulunan Arap kabilelerini idaresi altında toplamıştır. Hz. İsa'nın doğumu olan miladi tarihin 1900 yıl öncesinde ortaya çıkmış olan İsmailî Arap kabilelerine dair bilgilerin çok kısıtlı olması, devlet kurma alanında tecrübeli olmamalarından kaynaklanmıştır. Ancak Suriye, Irak ve Yemen gibi çevre yerlerde devlet kuran Arap kabileleri arasında ticaret yapmışlardır. İsmail ile Adnan arasında kaç kuşak olduğu ihtilafli bir konudur. Bazıları yirmi beş kuşak derken kırka kadar çıkaranlar dahi olmuştur. Ancak Adnan'ın Hz. İsmail'in oğlu Kaydar'ın soyundan geldiği sabittir. Aynı

⁵⁸ M. Şemsettin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, 3. bs. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 165.

zamanda zikredilen yerleşim yerlerindeki Kuzey Arap kabilelerinin tamamı Adnan'ın soyundandır.⁵⁹

Milâttan önce VI. asırda, dönemin Babil kralı Buhtunnasr, Kaydaroğulları üzerine yürümüş ve düzenlediği sefer amacına ulaşmıştır. Bu sefer, İsmailoğullarını oldukça zayıf düşürmüş ve tarih sahnesinde birkaç asır boyunca somut bir şekilde söz sahibi olamamalarına sebep olmuştur. İsmailoğulları milâdi tarihin ilk dönemlerinde Hicaz, Tilhame ve Suriye bölgelerinde Enmâr, Mudar, Kudâa, Rebîa ve İyâd adında beş ana kola ayrılmışlardır.⁶⁰ Bu kabilelerin de birbirinden ayrılması ile Benî Ma'd'dan sadece Mudar ve Rebîa kabileleri kalmıştır. Kendi aralarında çıkan bazı anlaşmazlıklar sonucunda, Tilhame'den ayrılmak zorunda kalan Adnanîlerin bu iki büyük kabilesi birçok boya bölünmüştür. Bu boylar, İslâm öncesi dönemde olduğu gibi İslâm'ın ilk yıllarında da ortaya çıkan birçok hadisede önemli roller üstlenmişlerdir. Özellikle bedevi yaşama yatkın olan ve hiçbir sulta altına girmeyi kabullenemeyen Rebîalılar, karakter olarak cesur, savaşçı ve sert bir yapıya sahiptiler. Rebîa kabilesi, gerek zamanın geçmesiyle kollara ayrılarak ve gerekse de aralarında meydana gelen karışıklıklar sonucu Yemâme ve Bahreyn'den ayrılarak Irak'ın kuzeyindeki topraklara kadar yerleşmişlerdi. Nemir ve Vâil boyları da aynı sıkıntılardan dolayı Re'sü'l-'Ayn, Nusaybin, Musul ve Mardin gibi el-Cezîre bölgesinde yaşamaya başlamasıyla, bu topraklar Diyâr-ı Rebîa diye anılmıştır. Aynı zamanda Bekr b. Vâil kabilesinin Âmid ve Süveyda (Siverek) topraklarında hayat sürdürmesiyle buralara da Diyâr-ı Bekr denmiştir.⁶¹

İslâm'dan önce bölgeye sırasıyla Bâbil, Asur, Hitit, Pers, Büyük İskender, Selefkî, Roma, Bizans ve Sâsânî toplulukları hâkim olmuşlardır. Bu bölge III.-VI. yüzyıllar arasında Bizans ve Sâsânîlerin adeta çıkar mücadelesi alanına dönüşmüştür. el-Cezîre bölgesi, milâdi 400'lü yıllardan 640'ta Müslümanların fethetmesine kadarki süre içerisinde Hıristiyanlığın etkisinde kalmıştır. İslâm'ın ortaya çıktığı ilk

⁵⁹ Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, 166-168.

⁶⁰ Adnan'a bağlı olan kabilelerin soy cetveli şu şekildedir: Adnan, Akk, Ma'd; Ma'd, Nizâr, Kunus; Nizâr, Enmâr, Mudar, Kudâ'a, İyâd. Ayrıntılı bilgi için bk. Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, 169-170.

⁶¹ Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, 176-177.

yıllarda, el-Cezîre bölgesi önce Sâsânîler, daha sonra el değiştirip Bizans'ın idaresi altına girmiştir.⁶²

İslâm fethi sırasında el-Cezîre'nin bir kısmı Bizanslıların ve bir kısmı da Sâsânîler'in hâkimiyeti altında bulunmaktaydı. Re'sû'l-'Ayn'dan Fırat'a kadarki kısım, yani Mardin ile Dârâ dağları ve Tûr Abdîn de dâhil Bizans'ın elindeydi. Nusaybin'den Dicle'nin ötesine kadar, yani Mardin ile Dârâ ovaları, Sincar ve Bâriyye'ye kadar İranlıların elindeydi. Bizans-Sâsânî arasındaki sınır ise, Dârâ ve Nusaybin arasında bulunan Meslehâ adındaki bir kaleydi.⁶³ Hz. Ömer'in halîfeliği (634-644) zamanında Bizans İmparatorluğu'nun başında Herakleios (610-641)⁶⁴ bulunmaktaydı. Bu nedenle Herakleios dönemini ve Bizansla olan ilişkileri ele almak el-Cezîre bölgesinin fethinden önceki genel çerçeveyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Klasik İslâm tarihi kaynaklarında 'Hirekl - Melikü'r-Rûm' diye de geçen bu şahsiyet ile olan münasebet, Hz. Peygamber dönemine dayanmaktaydı. Kur'an'ın bazı ayetlerinde de Rûmlar'dan bahsedilmektedir. Kur'an'ı Kerim'de, daha Hz. Peygamber hayattayken Bizans'ın İranlılar karşısında aldığı yenilginin birkaç yıl sonra yerini galibiyete bırakacağı, müminlerin sevineceği ve Allah'ın kesin olarak verdiği bu hükmün de gerçekleşeceği önceden haber verilmişti (er-Rûm, 30/2-6). Birkaç sene sonra Ninova'da, Bizans İranlılar'a yenilgiyi yaşatmış ve Kur'an'ın verdiği bilgiler de tahkik olmuştur. Hz. Peygamber de Bizans'a şefkat hisleriyle yaklaşmaktaydı. Hudeybiye'de Mekkelilerle yapılan antlaşmadan birkaç ay sonra, Hz. Peygamber'in devlet başkanlarına gönderdiği İslâm'a davet mektuplarından birisi de Hirekl'e gönderilmiştir.⁶⁵ Kudüs'e gitmekte olan imparatora mektubu ulaştıran elçi Dihyetü'l-Kelbî nezaketle karşılanmasına rağmen, İmparator Herakleios'un Hz. Resûlullah'ın mektubuna cevabı olumsuz olmuştur.⁶⁶

⁶² Şeşen, "Cezîre", 7: 509.

⁶³ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (v. 182/798), *Kitâbü'l-harâc*, Çev. Ali Özek, (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973), 78.

⁶⁴ Işın Demirkent, "Herakleios", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 210.

⁶⁵ Hz. Peygamber'in ve Râşid Halifelerin hayatı boyunca İslâm devleti adına giriştiği diplomatik ilişkiler alanındaki siyasi vesikalar, Muhammed Hamidullah tarafından harika bir çalışma ile bir araya toplamıştır. Bu mektubun aslı ve daha fazlası için bk. Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, 6. bs. (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1987), 107.

⁶⁶ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 281.

İlk dönem İslâm tarihinde, Hz. Peygamber (s.a.s.) ile Bizanslılar arasında iki önemli olay gerçekleşmiştir. Bu olayların ilki, Mûte Savaşı'dır (8/629). H. 8. yılda Mûte savaşı vuku bulmadan önce, Hz. Peygamber (s.a.s.) İslâm'a davet mektubuyla birlikte Hâris b. Umeyr adındaki şahsiyeti Bizans İmparatoru'na gönderdi. Ancak Hâris Mûte'ye vardığında, Bizans'a bağlı olarak Suriye bölgesinde hükümdarlık yapan Gassânî emîri Şurahbil b. Amr el-Gassânî tarafından tutuklandı. Resûlullah'ın elçisi olduğunu öğrenilmesi üzerine, Gassânî emîri Şurahbil Hâris b. Umeyr'i öldürdü. Bu durum vuku bulmasıyla uluslararası hukuk çiğnenmiş, Müslümanlarla Bizans arasındaki diplomatik ve siyasi olumsuzluğa da kapı açılmıştır. Bu durumu üzümlükle karşılayan Hz. Peygamber (s.a.s.), 3.000 veya 6.000 kişilik bir orduyla Bizans'la çarpışmaya karar kıldı. Sayıca düşmanlar kat kat kendilerinden fazla olmalarına rağmen, Müslümanlar onları yenmeyi başardı. Bu savaşta yalnız on beş Müslüman şehit oldu.⁶⁷

Hz. Peygamber döneminde, Bizans'la ilişkilerde yaşanan ikinci kriz ise Tebük Seferi'dir (9/630). Tebük seferine, yaz mevsiminin sıcak günlerinde ve farklı sıkıntılar içinde gerçekleştiği için 'Gazvetü'l-Usre' de denilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm de ise 'Sâatü'l-Usre' (et-Tevbe, 9/117) diye kendisinden söz edilmiştir. Tebük seferinin gerçekleşmesine ilişkin kaynaklarda farklı nedenler dile getirilmiştir. O zamanlarda Arabistan'a komşu olan Mısır, Suriye ve Filistin gibi ülkeler Bizans hâkimiyetindeydi. Hz. Peygamber (s.a.s.), muhtemel saldırılara mukabelede bulunma maksadıyla, diğer gazvelerde koruduğu gizlilik ilkesini arka planda bırakarak aleni ve açık bir şekilde Bizans üzerine yürümeyi hedefledi. Hz. Osman gibi seçkin bir sahâbî ordunun üçte birlik kısmının teçhizatını temin etti ve diğer tüm Müslümanlar ellerindeki bütün imkânları seferber ederek ordu hazırlandı. O günkü imkânlar çerçevesinde, 12.000 deve binitli ve 10.000'i de süvari atlı olmak üzere 30.000 kişilik büyük bir ordu ile harekete geçildi. Tebük seferinde, herhangi bir çarpışma meydana gelmeden çevre kabileler itaat altına alındı.⁶⁸

Hz. Ebû Bekir döneminden başlayarak girişilen fetihlerde Irak ve Suriye gibi iki büyük komşu bölgenin arasında kalan el-Cezîre, sessiz bir mahkûmiyet içerisindeydi. Burada Mezopotamya bölgesini muhafaza eden esas Rum kuvvetler,

⁶⁷ Kasım Şulul, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, 4. bs. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 828-837.

⁶⁸ Şulul, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, 931-939.

Herakleios'un Suriye'yi geri alabilme adına giriştiği faaliyetlerde ya öldürülmüş ya da imparator ile beraber İstanbul'a dönmüşlerdi. Bölgede yaşayanların çoğunluğunu oluşturan Ârâmîler⁶⁹ ve Araplar ise uzun yıllardır Bizans ve İranlılar'dan gördükleri rahatsız edici tazyikatlardan ötürü, gerek Arap-İran ve gerekse de Arap-Bizans mücadelelerinin nasıl bir netice vereceğini beklemekteydi. Gelişen fetihlerle, Yermük savaşında telafi edilemeyecek bir mağlubiyet aldıktan sonra, Bizans'ın er-Ruhâ'daki üst düzey kumandanı Kateas, el-Cezîre bölgesinin istikbali adına oluşan bazı endişeleri bertaraf etmeye çalışmıştır. Dâhildeki memnuniyetsizlikleri gidermek ve olası iç karışıklıkları önleme adına, Kateas Suriye kumandanı Ebû Ubeyde ile temasa geçti. Kateas, Müslüman Arap ordularının Fırat sınırını geçmemesi koşulu ile Ebû Ubeyde'ye senelik vergi ödemeyi teklif etmiştir. Birkaç sene bu şekilde vergi verdikten sonra Kateas imparator tarafından azledildi. Dolayısıyla Bizans'tan alınan vergiler de kesildi. Böylelikle bu bölgenin Müslümanlarca fethi tabii bir hal almıştı.⁷⁰

Brockelmann da, el-Cezîre'nin fethedilmesinden önceki dini ve sosyal yapı hakkında bazı tespitleri dile getirmiştir. Ona göre, Bizans kuvvetleri el-Cezîre'de dayanıklı ancak birkaç mevkide bulunuyordu.⁷¹ el-Cezîre'deki meskûn yerli halk olan Ârâmîler itikadi olarak monofizit bir düşünceye sahipti.⁷² Bu inançlarından dolayı da sürekli olarak Bizans hâkimiyetinin tazyikatı altındaydılar. Bu sebeple üstten gelen emirlere de pek ehemmiyet vermemekle beraber el-Cezîre bölgesinde huzursuzluk ve çekememezlik hali hâkimdi.⁷³

⁶⁹ Eski bir yarı göçebe Batı Sâmi kavmi olan bu topluluk, sonradan yerleşik hayata geçmiş ve Kuzey Suriye olmak üzere Mezopotamya bölgesinin birçok bölgesinde uzun yıllar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Muzaffer Dinçol, "Ârâmîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 268.

⁷⁰ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 87-88.

⁷¹ Yermük savaşındaki büyük yenilgiden sonra Herakleios'un ordusunun bir kısmı er-Ruhâ ve Sümeysât'a kaçmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Demirkent, "Herakleios", 17: 213.

⁷² Bizans İmparatorluğunun elinde bulunan toprakların kaybedilmesine ve zayıflamalarına neden olan bir şey de dini inançlardaki farklılıklardır. Bizans'ın fethedip hüküm sürdüğü yerlerdeki tebaa monofizit, yönetici ve üst düzey Grekler de Ortodoks inanca sahiplerdi. Ayrıntılı bilgi için bk. Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, Çev. İsmet Kayaoğlu, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981), 89-90

⁷³ Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi-I*, Çev. Neşet Çağatay, 2. bs. (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964), 50.

1.2. ANA HATLARIYLA HZ. EBÛ BEKİR VE HZ. ÖMER DÖNEMİ FETİHLERİ

Hız. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından sonra, Sakîfetü Benî Sâide'de ensâr ve muhâcirin yaptığı toplantıda Hız. Ebû Bekir (r.a) halîfe seçildi.⁷⁴ Halîfe Hız. Ebû Bekir'in (r.a) yaptığı ilk iş, Üsâme b. Zeyd (r.a) ordusunu Şam'a göndermek oldu. Hız. Peygamber, Hız. Ömer'in de katılacağı Üsâme b. Zeyd başkanlığındaki ordunun Şam'a gitmesini emretmiş ancak ordu yola çıkmadan Hız. Peygamber vefat etmişti. Müslümanlar arasında çıkan birtakım tartışmalara rağmen, Hız. Ebû Bekir Üsâme ordusunu Şam'a gönderdi. Üsâme ordusunun Şam'a gönderilmesi, İslâm devletinin yöneticisi olan Hız. Peygamber'in (s.a.s.) vefat etmesiyle Müslümanların kendi içine çekilmediğinin ve güçlü olduklarının bir mesajı olacaktı.⁷⁵ Üsâme ordusu kırk veya yaklaşık altmış gün sonra Medine'ye geri döndü.⁷⁶

Hız. Peygamber'in vefatına yakın bir zamanda, yalancı peygamberler baş gösterdi. Hız. Ebû Bekir, Üsâme ordusunu Şam'a göndermesinin yanında, yalancı peygamberler ve irtidat edenlerle mücadele etti. Aynı zamanda, zekât vermeyen kabilelerin çıkardıkları isyanları bastırmakla uğraştı. Peygamberlik iddiasıyla ortaya Müseylîmetü'l-Kezzâb, Esved el-Ansî, Secah ve Tuleyha b. Huveylîd el-Esedî, Hız. Ebû Bekir'in kendileriyle mücadele ettiği meşhur şahsiyetlerdi. Kureyş ve Sakîf kabileleri dışında, Arap kabilelerinin geneli veya her kabilede bir kısım kimseler irtidat etti. Hız. Ebû Bekir, irtidat hareketlerini bastırmak ve zekât vermeyenlerle mücadele etmek amacıyla on bir sancak hazırlayarak farklı yerlere gönderdi.⁷⁷ Gönderilen sancaklardan en şiddetli çarpışma Müseylîmetü'l-Kezzâb ve Hâlid b. Velîd arasında meydana geldi. Hız. Ebû Bekir İkrime b. Ebî Cehil'i Müseylime'nin üzerine göndermiş, ancak İkrime'nin Müseylime karşısında yenik düşmesiyle Şürahbil b. Hasene ve Hâlid b. Velîd'i takviye olarak yardıma gönderildi. Yemâme'de Akrabâ mevkiinde çıkan savaşta, Müseylime ile birlikte düşman safından birçok kişi öldürüldü. Ancak Müslümanlardan da birçok sahâbe şehit düştü.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, (1991), 2: 299.

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, (1991), 2: 307-309.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, (1991), 2: 317.

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, (1991), 2: 316-318.

Yemâmede sahâbeden 70 kişinin şehit olması üzerine, Hz. Ebû Bekir Kur'ân ayetlerinin toplanması için emir verdi.⁷⁸

Halîfe Hz. Ebû Bekir, hicretin 12. yılı Muharrem (18 Mart - 16 Nisan 633) ayında, Yemâme'de bulunan Hâlid b. Velîd'i Irak üzerine gönderdi.⁷⁹ Yine bu yılın Rebûlevvel (16 Mayıs - 14 Haziran 633) ayında Müsennâ b. Hârîse ve Hâlid b. Velîd Hire'yi fethetti.⁸⁰ Akabinde, Hâlid ve beraberindekiler Enbâr'ı fethetti.⁸¹ Bizans İmparatoru Herkaleios'un kardeşi Teodoras, büyük bir orduyla Amr b. el-Âs'ın karşısına çıkacağı haberi üzerine, Hz. Ebû Bekir Hâlid b. Velîd'i Irak'tan Suriye'ye yardıma gönderdi. Kudüs'ün batısında, Remle ile Beytü'l-Cibrîn arasındaki Ecnadeyn'de çıkan savaşta, Müslümanlar Bizans'a galip geldi.⁸² Hz. Ebû Bekir 13/634 yılında 63 yaşında vefat etti.⁸³ Dolayısıyla Irak ve Suriye bölgesindeki fetihleri sürdürme işi Hz. Ömer'e kaldı.

Halîfe Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra başa gelen Hz. Ömer, sahâbenin ileri gelenleriyle Irak bölgesi hakkında yaptığı müzakereler iki görüş ön plana çıktı.⁸⁴ Sâsânî ordusunun büyüklüğünden korkulmamasını, çarpışmaya girilmesi gerektiğini ve daha önce İranlıların birçok kez yenilgiye uğratıldığını belirterek Müslümanların şecaatini uyandıran Müsennâ b. Hârîse'nin bu hitabı sonrasında, ensâr/Medineliler mücadeleye katılma kararı aldı. Gönüllü olarak Irak cephesine katılmayı isteyen Ebû Ubeyd b. Mes'ud -ki orada bulunan topluluk bu şahsiyetin her ne kadar sahâbî olmadığını belirterek komutan olarak gönderilmesini hoş karşılamasa da- Halîfe Hz. Ömer tarafından ordunun başına komutan tayin edildi.

Hz. Ömer'in halîfelik yılının başında, İran'da kraliçe Azer Midhat, Müslümanlara karşı hazırlanan ordunun başında da Rüstem vardı. Ebû Ubeyd öncelikle Hire'ye ulaştı. Rüstem Müslümanlara karşı bir ordu hazırlatarak, Irak bölgesindeki yerel yönetici Dihkanlara da haber göndererek Araplara karşı cephe

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, (1991), 2: 337-338.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, (1991), 2: 354.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, (1991), 2: 360.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, (1991), 2: 362.

⁸² Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, Thk. Ekrem Ziyâ el-'Amrî, 2. bs. (Beyrut: Dârü'l-kalem, 1397), 119.

⁸³ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 121.

⁸⁴ Irak'a gönderilecek bu ordunun müzakereleri halîfenin vefat ettiği gecenin sabahında konuşulmaya başlanmış ve dört gün sonra karara bağlanıp askeri birlik sevk edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib el-Âmilî Ebû Ca'fer et-Taberî (v. 310/923), *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-Rüsûli ve'l-mülûk)*, 11 Cilt, 2. bs. (Beyrut: Dârü't-türâs, 1387/1967), 3: 344.

almaya davet etti. Daha sonra Sâsânîler Kûfe yakınlarındaki Nemârik'ta karargâh kurdu. İlk olarak Ebû Ubeyde ve komutasındakiler İranlılarla Nemârik'ta çarpışmış ve Müslümanlar galip gelmiştir. Bu yenilgiden sonra Sâsânî ordusunun bir kısmı Nersâ adındaki İranlı komutana katılmış ve ikinci bir yenilgi daha yaşamışlardır. Sâsânîlerin çağrısıyla cephe alan Sevâd bölgesindeki yerel yöneticiler, Müslümanlarla barış yapma yoluna gitmişlerdir. Ancak burada Müslümanlarla yaptıkları barış, daha sonraları devam edecek yoğun mücadelelerin başlangıcı olacaktı.⁸⁵

Anadolu'nun fethini de sağlayan İslâm'ın ilk asrındaki bu hareketlenmeler, önceleri Anadolu'nun doğu ve güneydoğusuyla sınırlı kalsa da daha sonra içlere doğru gidilmiştir. Hz. Ömer döneminde genel olarak fetih hareketlerinin dört ayrı önemli bölgeye uzandığını görmekteyiz. Bunlar; İran-Irak, Suriye, el-Cezîre ve Mısır bölgesinde gerçekleşen fetihlerdir.

Hz. Ömer döneminde, fetihler ilk olarak Irak ve İran bölgesinde gelişmeye başladı. Sâsânîlerin aldığı yenilgiler sonucunda, İranlı komutan Rüstem Irak'ta Müslümanlara büyük bir savaş açmaya hazırlandı. Müslümanlar, Rüstem'in açtığı savaşa Fırat nehri üzerinden kayıklar vasıtasıyla kurulan köprüden geçerek düşmanla mücadele ettiği için Köprü savaşı denilmiştir. Bu savaşta Sâsânî ordusu başarılı oldu (13/634).⁸⁶ İran'daki taht kavgaları sürerken, Hz. Ömer İran üzerine yürümeye karar verdi. Müsennâ b. Hârîse ve Cerîr b. Abdillâh İrân'a harekât düzenledi. Fırat kıyısında gerçekleşen Büveyb savaşında Müslümanlar galip geldi (14/635).⁸⁷ Müslümanlar karşısında peş peşe yenilgi alan İranlılar, Rüstem ve Fîruzan önderliğinde büyük bir çarpışmaya hazırlandı. Şiddetli geçen çarpışmalar sonucunda, Sa'd b. Ebî Vakkâs komutasında hareket eden Müslümanlar Kâdisiyye'de zafer elde etti (14/635).⁸⁸ Kâdisiyye'deki ağır yenilgiden sonra, Sâsânîler İran topraklarının içlerine doğru çekildi. Kâdisiyye zaferinden iki ay sonra İran'ın başkenti Medâin'e doğru yol alan Sa'd b. Ebî Vakkâs, bu şehri kolayca elde etti.⁸⁹ Kâdisiyye'den kaçan bir kısım İran askerleri, Bağdat-Horasan yolu üzerindeki Celûla'ya sığınmışlardı.

⁸⁵ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi-2 (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, 18. bs. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 2: 113-114.

⁸⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 124.

⁸⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 470.

⁸⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 550-567.

⁸⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4: 8-9.

Medâin'den sonra Kisra Yezdecird Hulvan'a çekilmiş ve uzaktan İran askerlerine destek veriyordu. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Celûla'daki İran askerlerinin haberini Medine'ye bildirdikten sonra burayı kuşatma altına aldı. Yaşanan büyük çarpışmalar sonucunda Celûla fethedildi (16/637).⁹⁰ Batı İran'ın güneyinde bulunan ve aynı zamanda Hemedân şehrinin de güneyinde kalan⁹¹ Nihavend'de meydana gelen Nihavend savaşı ise, daha sonraki tarihlerde gerçekleşti. Hicrî 21. yılda İran kirası Yezdecird ile Nu'mân b. Mukarrin arasında meydana gelen çetin savaşta Müslümanlar galip gelmiştir.⁹²

Hiz. Ebû Bekir döneminde, Suriye bölgesinde başlayan fetih hareketleri de Hiz. Ömer döneminde hız kazandı. Ecnadeyn savaşından sonra Bizanslıların bir kısmı Suriye bölgesine sığınmışlardır. Hiz. Ömer döneminde, Müslüman fâtilhler Ürdün sınırları içerisinde kalan Fihl üzerine yürüdüler. Bizans askerleriyle Fihl'de yapılan savaşta, Müslümanlar galip gelmiş ve Ürdün'ün fethedilmesinin yolu da açılmıştır.⁹³ Fihl'de yenik duruma düşen Bizans ordusunun çoğunluğu Dımaşk'a⁹⁴ sığındı. Dımaşk fethine Hâlid b. Velîd, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh ve Amr b. el-Âs olmak üzere üç önemli komutan sahâbî katıldı. Dımaşk halkının şehirden uzaklaşp kaleye sığınması, buranın fethini güç duruma getirmişti. İki aylık muhasaranın ardından, 14/635'te Dımaşk fethedildi. Böylelikle Bizans'ın Doğu Akdeniz üzerindeki hâkimiyetine büyük darbe vuruldu.⁹⁵ Müslüman ordusu, Dımaşk'ın fethinden sonra Mercü'r-Rûm'da toplanan Teodor başkanlığındaki Bizans askerlerini kılıçtan geçirdi.⁹⁶ Dımaşk fethinden sonra Yezîd b. Ebî Süfyân'ı buraya vali tayin eden Ebû Ubeyde, Hims, Hama ve Lazkiye'yi de kolayca fethetti.⁹⁷ Bundan sonra Ebû Ubeyde, Hâlid b. Velîd'i Kınnesrîn üzerine gönderdi. Buradaki halkın mukavemeti ile karşılaşan Hâlid, Kınnesrîn'i kılıçla fethetti.⁹⁸

Müslümanlar, Suriye topraklarında gerçekleştirdiği fetihlerle her geçen gün yeni zaferler elde ediyordu. Bu durum, Bizans'ın Şam toprakları konusundaki

⁹⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4: 24-25.

⁹¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 4: 410-412.

⁹² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4: 116-138.

⁹³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 434-435.

⁹⁴ Şam topraklarının en büyük şehirlerinden birisidir. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 2: 463.

⁹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 438-441; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi-2*, 2: 136.

⁹⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 598.

⁹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 599-600.

⁹⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 602-603.

endişelerini arttırıyordu. Rûmlar, Ermeniler ve el-Cezîreliler'in de Bizans safında katıldığı Yermük savaşında, Müslümanlar düşmanını yenmeyi başardı (15/636).⁹⁹ Yermük savaşından sonra Bizans askerleri, Antakya, Haleb ve Doğu Akdeniz sahillerine sığınmak zorunda kaldı.¹⁰⁰

1.3. EL-CEZİRE FETHİNİN SEBEPLERİ

Suriye ve Irak topraklarının fethedilmesi ile el-Cezîre'nin stratejik önemi daha da artmıştır. Özellikle Bilâdü-ş-Şâm'ın¹⁰¹ fethedilmesinden sonra, Herakleios'un el-Cezîre bölgesi üzerinden Müslümanlara karşı saldırıya geçme teşebbüsünde olduğu ifade edilmektedir. Yine rivayetlere göre el-Cezîre'nin önemli bir kısmının Irak tarafında kalmasından dolayı Şam cephesi tarafından fetih girişimleri başlamıştır. Ayrıca bu bölgede yaşayan Araplar ve Ermeniler Yermük savaşında Bizans'a destek çıkmakla beraber, daha sonraları kendi yurtlarına çekilmişlerdir.¹⁰²

el-Cezîre'nin fethedilmesine sebep olarak en başta zikredilmesi gereken husus, 17/638 yılında Hıms'ta bulunan Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh ve beraberindekilere saldırmak isteyen Bizans'a, el-Cezîre halkının da iştirak etmiş olmasıdır. Bizans'ın saldırı hazırlığında olduğunu öğrenen Ebû Ubeyde, savunma için hazırlıklar yaptı. Aynı zamanda Hâlid b. Velîd de Kınnesrîn'den gelerek onlara katıldı. Hz. Ömer Kûfe'de bulunan Sa'd b. Mâlik'ten dört bin atlı ile Hıms'taki Müslümanları takviye etmesini istedi. Ka'ka' komutasında Müslüman kuvvetlerin geldiğini duyan el-Cezîreliler civar yerlere kaçtı.¹⁰³

Hz. Ömer döneminde Suriye ve Irak topraklarında Bizans ve Sâsânîler'e karşı önemli galibiyetler elde edilmiştir. Bunlar arasında kalan el-Cezîre bölgesi ise hâlâ Bizans hâkimiyetindeydi. İki bölge arasında kalan bu topraklar üzerinden

⁹⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 394-407.

¹⁰⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 135.

¹⁰¹ Klasik Arap kaynaklarında Dimaşk ismiyle de geçen bu şehir, günümüzde Suriye'nin başkenti olan Şam şehridir. Ancak kaynaklarda Bilâdü-ş-Şâm denilince, bütün Suriye topraklarını içinde barındıran geniş bir bölge kastedilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Tomar, "Şam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 311.

¹⁰² İsrâfil Balcı, "Cezîre Bölgesinin Fethi", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-2*, Ed. Ahmet Önkal - Mehmet Ali Kapar, 15 Cilt, 1. bs. (İstanbul: Siyer Yayınları, Ekim-2018), 2: 199.

¹⁰³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4: 51.

Müslümanların birbirleriyle irtibat kurmaları, el-Cezîre'yi zorunlu olarak fethetmeye yönlendiriyordu. Kaldı ki, sürekli olarak el-Cezîreliler Bizans'ı Müslümanlar üzerine kışkırtmakla, fethedilen yerlerdeki hâkimiyete gölge düşürme gayreti içerisindeydiler.¹⁰⁴

Fetihleri gerçekleştiren sahâbe, tabiîn ve onlardan sonra gelen nesillerin gaye-i himmetlerinin sırf maddi ihtiyaçların karşılanması ve ganimet peşinde koşmaya mebni olduğunu söylemek, gerçekliğe de tarihi verilere de gayet derecede uzaktır. Batılı müsteşrikler ve araştırmacılar dahi İslâm fütûhatını sırf bu sebeplere dayandırmaktan imtina etmişlerdir.¹⁰⁵ Nitekim Hz. Ömer döneminde gerçekleşen fetihlerin mal biriktirme veya sırf ganimet kazanma amaçlı olduğunu farz etsek, Arabistan'ın güney kısmında bulunan unsurların üzerine yürümek hem kolay hem de daha yakındı. Ancak saldırgan ve çıkar amaçlı bir dış politika izlemekten uzak olarak, sınır güvenliğini sağlamak ve dışarıdan gelebilecek tehdit ve olumsuzlukları bertaraf etmek amacıyla kuzeye ve dolayısıyla Bizanslılara-Sâsânîlere yönelik girişimlerin olduğu görülmektedir.¹⁰⁶

Bizans'ın elinde bulunan el-Cezîre topraklarına yönelik fetih girişimlerinin sebepleri arasında, bölgenin sahip olduğu doğal zenginliklerin de olduğu söylenebilir. Bizans yasaları, daha İslâm'ın ortaya çıktığı ilk yıllarda, Arabistan'a ve dolayısıyla Müslümanların yaşadığı bölgeye silah, altın, şarap, zeytinyağı ve diğer birtakım ürünlerin ihraç edilmesini yasaklıyordu.¹⁰⁷ el-Cezîre şehirlerinin fethedildiği ilk zamanlardan itibaren, musalaha ahdinde de kaydedildiği üzere, İyâz el-Cezîre halkından verginin yanında zeytinyağı, susamyağı ve buğday gibi ürünlerin verilmesini talep etmiştir.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi-2 (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, 2: 142.

¹⁰⁵ A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Arif Müfid Mansel, (Ankara: Maarif Matbaası, 1943), 1: 273.

¹⁰⁶ İsrail Balcı, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*, 1. bs. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 217.

¹⁰⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 279.

¹⁰⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 248.

1.4. EL-CEZİRE FETHİNİN NE ZAMAN VE NASIL BAŞLADIĞINA DAİR TARTIŞMALAR

Fethe dair ana kaynaklara bakıldığında Bizans, Süryanî, Ermenî ve Arap kaynaklarda geçen bilgilerin birbirini desteklediği müşahede edilmekte ise de, bölgede yer alan şehirlerin fethinin kronolojik sırası hakkındaki tespitler birbirini tutmamaktadır.¹⁰⁹ Bundan dolayı, fütûhata dair bilgilerde gayri ihtiyari veyahut kasdî tahrifatın oluşunu da göz önünde bulundurarak, klasik Arapça ana kaynaklarda bulunan malumat zikredilecektir.

el-Cezîre cephesi Hz. Ömer (r.a) döneminde açılmıştır. Hz. Ebû Bekir (r.a) döneminde, Hâlid b. Velîd'in Irak'a gönderildiği sırada halîfe tarafından İyâz b. Ganm'ın da el-Cezîre'ye gönderildiği ve el-Cezîre fethinin o zaman başladığı iddiaları gerçeği yansıtmamaktadır.¹¹⁰

el-Cezîre fethine dair en eski rivayet İbn İshâk'a (v. 151/768) aittir. İbn İshâk yoluyla gelen rivayette, el-Cezîre bölgesinin h. 19 yılında fethedildiği kaydedilmiştir. Buna göre, halîfe Irak ordularının başındaki Sa'd b. Ebî Vakkâs'a, Şam ve Irak bölgesinin Allah'ın yardımıyla Müslümanlar tarafından fethedildiğini belirttiği mektubunda, kendi yanında bulunan askerlerden müteşekkil bir orduyu el-Cezîre'ye göndermesini istemiştir. Yine bu mektupta, el-Cezîre'ye gönderilecek olan ordunun başında da, Halîfe Hz. Ömer'in isimlerini zikrettiği üç komutandan (Hâlid b. 'Urfuta, Hâşim b. 'Utbe, İyâz b. Ganm) birini tayin etmesini bildirmiştir. Sa'd b. Ebî Vakkâs da, halîfenin mektupta ismini son sırada zikrettiği kişinin yani İyâz b. Ganm'ın en isabetli şahıs olduğunu istihraç etmiştir. Bu sebeple el-Cezîre'ye gönderilen ordunun başına İyâz'ı tayin etmiştir. Ayrıca Sa'd, el-Cezîre'ye gönderilen orduda Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi, küçük yaştaki oğlu Ömer b. Sa'd'ı ve Osman b. Ebî'l-Âs b. Bişr es-Sekafî'yi de göndermiştir. er-Ruhâ'ya gelen İyâz, cizye ödemeleri şartıyla buranın halkı ile musalaha etti. Sonra Harrân halkı da, aynen er-Ruhâ gibi cizye vermeyi kabul etti. Daha sonra, Ebû Mûsâ el-Eş'arî Nusaybin'e gönderilmiş ve Ömer b. Sa'd da Re'sü'l-'Ayn halkı üzerine yönlendirilmiştir. Sa'd da ordunun kalan kısmıyla Dârâ'ya gidip orayı fethetmiştir. Bunların tamamı h. 19 yılında oldu.¹¹¹ İbnü'l-Cevzî

¹⁰⁹ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 39.

¹¹⁰ İsrail Balcı, "Cezîre Bölgesinin Fethi", 2: 198.

¹¹¹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4: 53.

de (v. 597/1201) senetsiz olarak h.19 yılında el-Cezîre'nin fethedildiğini zikretmiştir.¹¹²

İbn İshâk'tan sonra, el-Cezîre fethine dair haber ise Seyf b. Ömer'e (v. 180/796)¹¹³ aittir. Seyf yoluyla gelen rivayete göre İyâz, Ka'ka' b. Amr'ın (v. 40/660)¹¹⁴ peşinden çıktı. Halife Hz. Ömer Sa'd'a, Ka'ka'ın emrinde bulunan 4000 süvari¹¹⁵ ile çıkıp, Hıms'da Rûmların hücumuna maruz kalan Ebû Ubeyde'ye iştirak etmesini bildirdi. Ka'ka' ve ordusu Hıms yolunu tuttular. Askerlerin bir kısmı Fırat üzerinden ve bir kısmı da diğer yolları takip ederek el-Cezîre'nin yolunu tuttular.¹¹⁶ Süheyl b. Adî¹¹⁷ ve askerleri Fırat yolunu kullanarak Rakka'ya vardı. Kûfelilerin geldiğini duyan el-Cezîre halkı Hıms'tan çevre bölgelere dağıldılar. Bunun üzerine oraya yerleştiler ve kendileriyle musalaha etmeyi kabul edene kadar kuşatma sürdü. el-Cezîre'nin ortalarında bir yerde bulunan İyâz'a birini gönderip sulh yapmayı istediler. İyâz'ın kabulüyle Süheyl onlarla musalaha etti. Daha sonra Abdullah b. Abdillâh b. İtbân Dicle üzerinden Musul'a, oradan da Beled'e geçerek ta ki Nusaybin'e vardı. Nusaybin halkı, Rakka halkının yaptığı gibi musalaha etti.¹¹⁸

Velîd b. Ukbe de, Benî Tağlîb ve el-Cezîre Arapları üzerine yürüdü. İyâd b. Nizâr kabilesi hariç, burada bulunan bütün Müslüman ve gayri müslimler Velîd ile beraber hareket etti. İyâdlılar da Rum diyarına gitti, Velîd bu durumu halfeye

¹¹² Cemalüddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî (v. 597/1201), *el-Muntazam fî tarihî'l-ümemi ve'l-mülûk*, Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ, 19 Cilt, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1992), 4: 281.

¹¹³ Râşid Halifeler devrinin önemli tarihçilerinden olan Seyf b. Ömer et-Temîmî, Kûfe asıllı olup Irak tarih ekolünün öncü isimlerinden biridir. Cerh ve ta'dil bilgileri başta olmak üzere eski ve yeni tarihçiler tarafından hadis aktarma yönü göz önüne alınıp Vâkîdî gibi mecruh ve metruk olarak değerlendirilmiş ve çokça eleştirilmişse de, tarihçiliği konusunda çokça övülen ve mu'teber bir şahıs olduğu daima vurgulanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Seyf b. Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 27-28.

¹¹⁴ el-Ka'ka' b. Amr b. Mâlik et-Temîmî (v. 40/660) Râşid Halifeler devrinde İran bölgesi fetihleri ve Yermük Savaşı'na katılmıştır. Celûlâ savaşında da bir kuvvete öncülük eden ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın emrinde hareket eden bu komutan, 638 yılında Hıms'a gönderilip ondan sonra gerçekleşen el-Cezîre fethine katılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Hayrettin Yücesoy, "Ka'ka' b. Amr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 216.

¹¹⁵ Hz. Ömer her bir bölgede, arta kalan paralarla atların yetiştirilip olası savaş durumlarında kullanılmak amacıyla süvari birlikler yetiştirilmesi emrini vermişti. Kûfe'de de böyle bir durum söz konusuydu. Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi-IV*, Çev. Zakir Kadîrî Ugan-Ahmet Temir, (İstanbul: Maarif Basımevi, 1958), 4: 80.

¹¹⁶ Çünkü Rumları büyük oranda Hımslılar'a ve Ebû Ubeyde'ye kışkırtanlar el-Cezîreliler/Rakkalılar idi. Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi-IV*, 4: 80.

¹¹⁷ Bir rivayete göre de Süheyl'i Rakka'ya Hz. Ömer'in emriyle gönderen kişi Sa'd b. Ebî Vakkâs'tır. Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi-IV*, 4: 80

¹¹⁸ Bir rivayete göre de Hz. Ömer Sa'd'tan Abdullah'ı Nusaybin'e göndermesini istiyor. Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi-IV*, 4: 80.

bildirdi. Rakka ve Nusaybin halkı itaati kabul edince İyâz, Süheyl ve Abdullah'ı alıp beraberindekilerle Harrân'a yürüdü. Harrân halkı cizye vermeyi kabul ederek itaat altına alındı. Harrân halkı da ehlü'z-zimme statüsüne dâhil oldu. Daha sonra Süheyl ve Abdullah b. Abdillâh, İyâz tarafından Ruhâ'ya gönderildi. Ruhâ halkı da cizyeye bağlandı ve el-Cezîre'nin fethi kolay bir fetih oldu.

H. Ömer Câbiye'ye gelip Hıms kurtulduktan sonra,¹¹⁹ Halife H. Ömer Habib b. Mesleme'ye İyâz'ı göndermekle ona yardımda bulundu. Ebû Ubeyde H. Ömer'in Câbiye'den ayrılmasından sonra ona bir mektup yazarak Halîfeden -Halid b. Velîd Medine'ye çağrıldığı için onun yerine- İyâz b. Ganm'ın kendilerine katılmasını istedi ve H. Ömer de onu gönderdi. Suheyl b. Adî ve Abdullah b. Abdillâh'ı Kûfe'ye yolladı. Habîb b. Mesleme de el-Cezîre'deki acemlerle¹²⁰ harb ve onları kontrol altına almaya tayin edildi. Yine aynı şekilde Velîd b. Ukbe el-Cezîre Arapları üzerine emir tayin edildi. el-Cezîre'nin fethi h. 17. yılında Zilhicce ayında olmuştur.¹²¹ İbn Kesîr de (v. 774/1372) Taberî'nin Seyf b. Ömer rivayetine dayanarak h. 17 yılında el-Cezîre'nin fethedildiğini kabul eder.¹²²

Fütûhat alanında yazılmış ilk dönem islâm tarihi kaynaklarından Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî'nin (v. 207/823) meşhur *Fütûhu's-Şâm* adlı eserinde ise, el-Cezîre bölgesinin fethiyle ilgili olarak, halîfenin aynı anda iki şahsa gönderdiği mektuptan söz edilmektedir. Buna rivayete göre, H. Ömer Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'tan İyâz b. Ganm'i Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Bekir'e göndermesini istedi. Aynı zamanda halife İyâz b. Ganm'e de, bahsi geçen iki diyâra gitmekle görevli kılındığını bildiren ayrı bir mektup yazdı. Mektubu götüren Saîde b. Kays el-Murâdî, Taberiye'de bulunan Ubeyde b. el-Cerrâh'a mektubunu ulaştırdı. Aynı zamanda İyâz'a da mektubunu verdi. Mektubu alan Ebû Ubeyde, gelen emir gereği bir ordu hazırlattı. Ve bu ordu yaklaşık 1.000 tanesi sahâbe olmak üzere, 8.000 kişiden oluşuyordu. Başına da İyâz

¹¹⁹ Bu olayın gerçekleşmesinden üç gün sonra Ka'ka' ve beraberindekiler Hıms'a ulaştı. Rumlar'dan geriye kalan ganimetlerin bu süvari Kûfe ordusuna da taksim edilmesini bizzat H. Ömer emretti. Taberî, *Millîler ve Hükümdarlar Tarihi-IV*, 4: 81.

¹²⁰ İslâm'dan önce Arapların yerleştiği el-Cezîre kısımlarına Arap el-Cezîresi; Arapların yerleşmeyip yayılmadığı kesimlere de Acem el-Cezîresi denilmekteydi. Diyarbekir, Harrân ve Urfa gibi yerleşim yerleri Acem el-Cezîresi kısmında yer almaktaydı. Halife H. Ömer, Acem el-Cezîre'sine ilkin Habîb b. Mesleme'yi daha sonra da Fırat b. Hayyân'ı tayin etmiştir. Mükrimin H. Yınanç, "Diyarbakir", *İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1963), 3: 606.

¹²¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4: 54-55.

¹²² Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkî (v. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Thk. Ali Şîrî, (b.y. : Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arab, 1988), 7: 88.

b. Ganm tayin edildi.¹²³ Yine Vâkıdî'nin *Târîhu Fütûhi'l-Cezîre*'sinde, h. 17 yılında Hıms'ta Ebû Ubeyde ve beraberindekilere karşı el-Cezîrelilerin de Bizans'a yardım ettiği haberi üzerine, halîfe Hz. Ömer Sa'd b. Ebî Vakkâs'a bir mektup yazarak İyâz b. Ganm ve beraberinde bir orduyu el-Cezîre üzerine göndermesini istemiştir.¹²⁴

Fütûhata dair derli toplu en eski rivayetleri Belâzürî ve İbn Cerîr et-Taberî'de (v. 310/923) görmekteyiz.¹²⁵ Taberî'de yer alan bilgiler İbn İshâk ve Seyf b. Ömer yoluyla gelen rivayetlerdir ki yukarıda zikredildi. Belâzürî'de (v. 279/892) geçen bazı kayıtların özeti ise şu şekildedir:

a) Rakka'da kadılık yapan Dâvud b. Abdilhamid'in, dedesinden rivayet etmesi yoluyla gelen haberde, Ebû Ubeyde'nin vefatından sonra İyâz el-Cezîre'yi fethetmiştir. Yine bu rivayete göre, Ebû Ubeyde İyâz'ı Şam'a vekil olarak tayin etmiş; Hz. Ömer ise önce Yezîd b. Ebî Süfyan'ı ve daha sonra Muâviye'yi Şam valiliğine atamış, ancak İyâz'ı el-Cezîre savaşıyla görevli kılmıştır.¹²⁶

b) el-Hüseyn b. el-Esved ve Cezîreli birçok kişi yoluyla gelen rivayette, Ebû Ubeyde daha hayattayken İyâz'ı el-Cezîre'ye göndermiş, ancak Ebû Ubeyde'nin vefatından sonra Hz. Ömer İyâz'ı el-Cezîre'ye vali olarak atamıştır.¹²⁷

c) Bekr b. el-Heysen, Abdullah b. Muhammed ve Süleyman b. Atâ'dan gelen rivayette, Ebû Ubeyde'nin gönderdiği İyâz'ın er-Ruhâ'yı fethedip bir at üstünde Urfa şehrinin kapısının önünde durduğu ifade edilmektedir.¹²⁸

d) el-Vakıdî ve Muhammed b. Sa'd yoluyla gelen rivayette, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh veba salgınında (h. 18) ölmesiyle İyâz'ı kendi yerine bıraktı. Halîfe, İyâz b.

¹²³ Muhammed b. Ömer b. Vâkıd es-Sehmî el-Eslemî el-Medînî Ebû Abdillâh el-Vâkıdî (v. 207/823), *Fütûhu's-Şâm*, 1. bs. (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997), 2: 89.

¹²⁴ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre ve'l-Hâbur ve Diyâr-i Bekr ve'l-Irak*, Thk. Abdülaziz Feyyâd Harfûş, 1. bs. (Dımaşk: Dârü'l-beşâir, 1996), 5. Bu eser, Vâkıdî'nin "*Fütûhu's-Şâm*" adlı eserinin tahkikli bir bölümüdür.

¹²⁵ Aslında Belâzürî'den önce yaşamış olan Vâkıdî İslâm fetihlerine dair iki ciltlik *Fütûhu's-Şâm* adlı eseri yazmıştır. Ancak Vâkıdî'nin üsûl prensiplerini göz ardı ederek naklettiği rivayetler ve tarihteki bu metodu eleştiri malzemesi olduğundan, çalışmamızda sadece aktardığı haberlerin bir kısmını almakla yetineceğiz. (Vâkıdî'nin tarihçiliği ile ilgili geniş bilgi için bk. Kasım Şulul, *Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vakıdî (v. 207/823) Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri*, (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996).

¹²⁶ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud Belâzürî (v. 279/892), *Fütûhu'l-büldân*, Çev. Mustafa Fayda, 2. bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002), 246.

¹²⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 246-247.

¹²⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 247.

Ganm'ı Hims, Kinnesrîn ve el-Cezîre'ye vali olarak görevlendirdiğine dair bir mektup yazdı. Bunun üzerine İyâz ve beraberindekiler, h. 18. yılı Şaban ayının ortalarında bir Perşembe¹²⁹ gününde el-Cezîre'yi fethetmek üzere yola çıktı.¹³⁰

Belâzürî'de geçen rivayetlere göre, el-Cezîre bölgesinin tamamı fethedilmemişse dahi, Ebû Ubeyde'nin vefatından önce İyâz'ın göreve geldiği ve er-Ruhâ ve çevresinin fethedildiği¹³¹ anlaşılmaktadır.

Aynı şekilde el-Cezîre'de meydana gelen hadiselerle eserinde yer veren Halîfe b. Hayyât (v. 240/854) ve Ya'kubî de (v. 292/905), fetih harekâtının başlangıcını h.18 yılını nakletmekle yetinir.¹³² İbnü'l-Esîr (v. 630/1233), senetsiz olarak h.17 yılı¹³³ olayları içinde el-Cezîre'ye ait bir başlık açarak Taberî'nin Seyf b. Ömer rivayetini kaydeder. Lakin İbnü'l-Esîr'in, Belâzürî'nin h. 18 yılında el-Cezîre'nin fethedildiğine dair rivayetine en sonda genişçe yer vermesi dikkat çekicidir. İbnü'l-Esîr (v. 630/1232), yine el-Vakîdî'den rivayetle el-Cezîre şehirlerinin h. 18 yılında İyâz b. Ganm komutasında fethedildiğini aktarmaktadır. İbnü'l-Esîr h. 18 yılı olayları içerisinde er-Ruhâ, Harrân ve Rakka gibi Diyâr-ı Mudar bölgesindeki şehirlerin fetihlerinin bilgisini vermesi fetih harekâtının Diyâr-ı Mudar bölgesinden ve 18/639 yılında başladığını destekler mahiyettedir.¹³⁴ Zehebî de (v. 748/1347) Halîfe b. Hayyât'tan naklederek el-Cezîre'nin fethini h. 18 yılı olayları içerisinde zikreder.¹³⁵

Kaynaklarda geçen tarihlendirmelerde, zıtlık gibi görünen farklılığa etki eden faktörlerden biri de, erken dönem İslâm tarihinde hicrî takvim sistemine daha yeni yeni geçilmiş olmasıdır. Bu sebeple, tarihçilerin bir kısmı önemli olayların olduğu yılları o olayla ilişkilendirerek açıklamış, bir kısmı ise her bir yıl için ayrı bir başlık

¹²⁹ Vâkîdî'de geçen h.18 yılı Şaban ayının ortasındaki Perşembe günü, 19 Ağustos 639 tarihine tekabül etmektedir.

¹³⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 247.

¹³¹ Ahmet Önkâl, "Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 250.

¹³² Ebû 'Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybanî el-Ufurî el-Basrî (v. 240/854), *Tabakâtu Halîfe b. Hayyât*, Thk. Süheyl Zekkar, (Beyrut: Dârü'l-fîkr, 1993), 155; Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb İbn Vâdih el-Ya'kubî (v. 292/905), *Târihu'l-Ya'kubî*, Thk. Abdülemir Mihna, 1. bs. (Beyrut: Mektebetu's-Sadûk, 2010), 2: 40.

¹³³ Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvahid eş-Şeybanî el-Cezerî İzzüddîn İbnü'l-Esîr (v. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh*, Thk. Ömer Abdüsselam Tedmirî, 10 Cilt, (Beyrut: Darü'l-kitabi'l-'Arabî, 1997), 2: 356.

¹³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 380-382.

¹³⁵ Şemsüddîn Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabî (v. 748/1347), *Târihu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, Thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmirî, 53 Cilt, (Beyrut: Darü'l-kütübi'l-'Arab, 1993), 3: 186.

açıp o yılda meydana gelen olayları zikretmekle kayıt altına almışlardır.¹³⁶ Yukarıdaki bütün bu rivayetleri değerlendirdiğimizde, üç farklı tarihlendirmenin olduğunu görmekteyiz. Bunlar h. 17, h. 18 ve h. 19 yıllarıdır.

Seyf b. Ömer rivayetini değerlendiren Endülüslü Kelâî'ye (565-634/1170-1237) göre, el-Cezîre'de oturanların Bizanslılar'ı Müslümanlar üzerine kışkırtması üzerine el-Cezîre'nin fethi gerçekleşti. Hıms şehri, el-Cezîre'den önce Müslümanlar tarafından fethedilmişti. el-Cezîre halkı, Bizans'ın burayı kuşatıp tekrar elde etmelerini teşvik ediyordu. Hımslıların, Bizans'a askerî bakımdan da yardım etmeleri üzerine el-Cezîre fethi başladı. Bizanslılar'ın tüm gücüyle Hıms'ı hedef almış olmaları, büyük bir ihtimalle Akdeniz sahili üzerinden Suriye'ye orta yerinden tekrar girmek ve İslâm kuvvetlerini ikiye bölmektir. Böylelikle Suriye'nin kuzeyinde kalan İslâm kuvvetlerini iki cepheden sıkıştırarak ve kendi lehlerinde bir netice alacaklardı.

Bizans'ın aldığı ağır yenilgiler üzerine, Bizans İmparatoru Herakleios Suriye'nin Akdeniz sahilinden Antakya'ya oradan da er-Ruhâ'ya geldi. Herakleios, Kınnesrîn şehri fethedilene kadar Urfa'da kaldı.¹³⁷ Herakleios, h. 17 yılı kışında soğğun en şiddetli günlerinde, deniz yoluyla bir ordu sevk etti. Gönderdiği bu ordunun Akdeniz sahilinden karaya çıkmasıyla, Hıms'ta bulunan Ebû Ubeyde ve beraberindeki askerlerin kuşatılmasını sağladı. Kuşatmanın kışın en soğuk günlerinde yapılmış olması, sıcağa alışık Müslüman Arapların savaşamayacakları beklentisidir.¹³⁸ Kınnesrînli Tenuh ve diğer Hristiyan Arap kabileler dışında el-Cezîre'den otuz bin kişilik bir kuvvet Bizanslılara destek için geldi.

Hâlid b. Velîd de, Kınnesrîn'den gelerek Ebû Ubeyde'ye katıldı. Ebû Ubeyde savaş veya yardım kuvvetleri onlara ulaşana kadar, savunma yapma konusunda ordu komutanlarıyla istişare etti. Hâlid b. Velîd savaş yapılmasından yanaydı. Diğer komutanlar ise savunmada kalmayı ve halîfe Hz. Ömer'in durumdan haberdar edilmesini istediler. Ebû Ubeyde, ordusunu yanına alarak şehrin dışında ovaya karargâh kurdu. Bir yandan da hendekler kazdırarak savunma için gerekli hazırlıkları yaptı. Hz. Ömer'e de bu durumu bildirip, ondan gelecek cevabı bekledi.

¹³⁶ Ahmet İğdi, "Hz. Ömer Döneminde Yapılan Bazı İdari Faaliyetlerin İslâm Tarih Yazıcılığına Etkisi", *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*, (İstanbul: 2013), 638.

¹³⁷ Kınnesrîn fethedilince Herakleios, Suriye'yinin Müslümanlardan geri alınamayacağını anlayınca: "Elveda Suriye! Selamette kal Suriye" diyerek Urfa'dan Kostantin/İstanbul'a doğru ayrılmıştır. Bk. Ebu'r-Rebî' Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim el-Kelâî (565-634/1170-1237), *el-İktifâ' fi meğâzi Resûlillâh ve 's-selâseti'l-Hulefâ*, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1420), 2: 251 v.dğr.

¹³⁸ Kelâî, *el-İktifâ'*, 2: 247.

Hız. Ömer (r.a.) Mekke, Medine, Basra, Kufe, Şam, Yemen, Bahreyn ve Umân olmak üzere sekiz bölgede; her bölgenin kapasitesine göre savaş cephelerinde meydana gelecek ani askerî ihtiyaçlar için ihtiyat kuvvetleri hazırlanması talimatını vermişti. Hız. Ömer, askerî ihtiyat kuvvetlerinden sorumlu şahıslar tayin ederek bu kuvvetlerin savaşa hazır halde tutulması için gerekli tedbir ve talimlerin yapılmasını emretti. Kûfe'de bulunan 4000 kişilik ihtiyat kuvvetlerinin talim ve savaşa hazır tutulmasından Süleyman b. Rebî'a el-Bâhili bir grup Kufeli ile birlikte sorumluydu. Basra'daki ihtiyat kuvvetlerinin sorumlusu el-Ahnaf b. Kays'ın amcası Cez' b. Muâviye et-Temîmî idi.

Hıms'taki durumdan haberdar olan Hız. Ömer (r.a.), bir taraftan –Irak cephesi komutanı- Sa'd b. Ebî Vakkâs'a mektup yazarak Kufe'de bulunan 4000 kişilik ihtiyat kuvvetini Ka'ka' b. Amr (r.a.) komutasında, Hıms'ta zor durumda olan Müslümanlara yardıma göndermesini istedi. Mektubun geldiği aynı gün ihtiyat kuvvetleri harekete geçti. Diğer taraftan Ebû Ubeyde'nin (r.a.) üzerindeki Bizans baskısını azaltmak için aynı mektupta Sa'd b. Ebî Süheyl'i el-Cezîre'de bulunan Rakka'ya; Abdullah b. Abdillâh b. Atbân'ı Nusaybin, Harrân ve Urfa'ya; Velîd b. Ukbe'yi el-Cezîre Araplarından Rabî' ve Tenûhlar üzerine sevk etmesini emretti. Ayrıca İyâz b. Ganm'ı da görevlendirmesini ve muharebe olursa onun bütün bu kuvvetlerden sorumlu olduğunu bildirdi. İyâz, Hâlid b. Velîd ile birlikte Şam ordusuna yardım etmek üzere Suriye'ye giden Irak ordusundan olup Kadîsiye Savaşı'na katılmak için Irak'a dönenlerdendi. Görev verilen komutanlar değişik güzergâhlardan el-Cezîre'nin bahsedilen şehir ve bölgelerine doğru harekete geçtiler. Hız. Ömer'in (r.a.) kendisi de hemen harekete geçerek Ebû Ubeyde'ye yardım etmek üzere Hıms'a yöneldi ve Dımaşk'ın 80 km. kadar güneybatısındaki el-Câbiye'ye geldi.¹³⁹

Hız. Ömer'in (r.a.) çok yönlü hamlesi neticesinde, el-Cezîreliler Hıms kuşatmasını bırakıp memleketlerini koruma telaşına düştüler. el-Cezîreliler'in cepheyi terk ettiklerini tesbit eden Ebû Ubeyde, tekrar Hâlid b. Velîd ile yaptığı istişareler neticesinde harekât düzenlenip Bizans kuvvetlerine hücum edilmesi emrini verdi. Böylece kuşatma sonlandırılmış oldu. Kuşatmanın üçüncü günü Ka'ka' b. Amr (r.a.) komutasındaki yardım kuvvetleri Hıms şehrine ulaştı. Savaşın zaferle sonuçlandığını gördüler. Ebû Ubeyde, durumu Câbiye'de bulunan Hız. Ömer'e

¹³⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4: 53-54; Kelâî, *el-İktifâ'*, 2: 541.

bildirdi. Ka'ka'nın onun imdadına zaferden sonra yetiştiğini bildirdi ve elde edilen ganimetlerin taksimi konusunda ne yapması gerektiğini sordu. Hz. Ömer ganimetten Ka'ka'nın ordusuna da pay verilmesini emretti.¹⁴⁰ Kaynaklardaki verilerden, Hıms'ta yaşanan problem çözüldükten sonra insiyatifin tekrar Ebû Ubeyde'ye geçmiş olduğu ve el-Cezîre'nin fethiyle ilgili görevlendirmelerin Hz. Ömer'in (r.a.) emir ve tavsiyeleri doğrultusunda Ebû Ubeyde tarafından yeniden yapıldığı ileri sürülebilir.¹⁴¹

Yine kaynaklardan iktibas ettiğimiz rivayetleri değerlendirdiğimizde, İyâz b. Ganm'ın el-Cezîre'nin fethiyle görevlendirildiği, bölgenin tamamının onun komutasında fethedildiği¹⁴² ve İyâz'ı tayin eden kişinin Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴³ el-Cezîre'nin fetih süreci Ebû Ubeyde hayattayken başlamış, Ebû Ubeyde vefat edince İyâz b. Ganm'ı kendi yerine tayin ederken; rivayetlerden de anlaşıldığı üzere halîfe daha sonradan İyâz'ı Hıms, Kınnesrîn ve el-Cezîre valiliğine tayin etmiştir.¹⁴⁴ Ancak Ebû Ubeyde'nin vefatından sonra fetih tamamlanmıştır.¹⁴⁵ Yani fetih devam ederken Ebû Ubeyde vefat etmiştir. H. 17 yılında halîfenin, Suriye bölgesi komutanları ile Câbiye'de yaptığı toplantı sonrasında Mısır ve Suriye'deki güvenliğin tesisi için el-Cezîre'nin fethi konusu karara bağlanmış¹⁴⁶ ve h. 18 yılı Şaban ayının ortasında el-Cezîre fetih harekâtı başlamıştır.¹⁴⁷ Bu sebeple, Taberî'nin ileri sürdüğü hicri 17 yılının son ayı olan Zilhicce'yi de h. 18 yılı olayları içerisinde zikretmek¹⁴⁸ ve tarihçiler tarafından öyle var sayıldığını kabul etmek, farklı tarihlendirmeleri toparlamak açısından daha isabetli görünmektedir. Kaldı ki ilk akınlar h. 17 yılının sonunda başlamışsa da el-Cezîre'nin güneyini kapsamıştır.¹⁴⁹ el-Cezîre bölgesinde meydana gelen olayları genişçe konu alan Ya'kûbî de yukarıda geçen Belâzürî rivayetini, yani h. 18 yılını

¹⁴⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4: 53-54; Kelâî, *el-İktifâ'*, 2: 541-542.

¹⁴¹ Şulul, "Hz. Ömer Devrinde (634-644) Urfa, Harrân ve Çevresinin Fethi", 1: 19-20.

¹⁴² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 246; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre fi-zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, 3:7.

¹⁴³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 246, 247; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 357.

¹⁴⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 246, 247.

¹⁴⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 247; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 357.

¹⁴⁶ Şeşen, "Cezîre", 7: 509.

¹⁴⁷ Taberî'nin Seyf b. Ömer rivayetinde ifade edilen h.17 yılı ile Belâzürî'nin –Vakıdî'den rivayetle- kayıtlarında geçen h. 18 yılı Şaban ayı arasında ancak dört aylık bir zaman vardır.

¹⁴⁸ Çünkü h. 17 yılı Zilhicce ayının ikinci yarısı, h. 18 yılı yani Ocak 639 ayına girmektedir. Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 72.

¹⁴⁹ Ahmet Aslan, *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2015), 125.

kabul etmektedir.¹⁵⁰ Kaldı ki bütün bu rivayetler değerlendirildiğinde, aktif olarak el-Cezîre fethinin h. 18 yılında başladığını¹⁵¹ kabul etmemek için bir sebep görünmemektedir. Brockelmann da İslâm devletlerine dair yazdığı eserinde, Belâzürî’de yer aldığı üzere h. 18 yılının ikinci yarısında fetihlerin başladığı kanaatindedir.¹⁵²

Bölgenin fethini gerçekleştiren unsurların Irak veya Suriye’den geldiği meselesine baktığımızda ise kaynaklarda İyâz b. Ganm’ın her iki bölgede, yani 13/634 yılında Irak’ta Hâlid b. Velîd’e bağlı birliklerde mücadele ettiğini ve 15/637 yılında Suriye bölgesinde (Yermük savaşında) birliklerin başında aktif olarak görev aldığını görmekteyiz. Ancak zihinlerde soru işaretlerine sebep olan nokta, Taberî’de geçen İbn İshâk rivayetinde, Hz. Ömer’in Sa’d b. Ebî Vakkâs’a gönderdiği mektuptur. O mektupta, Halîfe Hz. Ömer Irak bölgesinden sorumlu Sa’d b. Ebî Vakkâs’tan el-Cezîre bölgesinin fethi için üç isim zikrediyor ve Sa’d da İyâz’ı tayin ediyor. Bu durum İyâz’ın Irak’ta olduğu intibahı uyandırıyor. Fakat birbirini destekleyen diğer bütün kayıtlar Suriye genel valisi Ebû Ubeyde ve dolayısıyla Şam yönetimi tarafından görevlendirildiğini ortaya koyuyor.¹⁵³ Taberî’nin İbn İshâk rivayetinde, Ebû Ubeyde’nin, Suriye bölgesinde bulunan ancak Medine’ye çağrılan Hâlid b. Velîd’in komutasındaki İyâz’ın kendilerine katılmasını istemesi onun Suriye bölgesinden el-Cezîre’ye hareket ettiğini göstermektedir.¹⁵⁴ Ayrıca Irak bölgesinden gönderilen yardımcı kuvvetler el-Cezîre’ye değil, Hıms’ta bulunan Ebû Ubeyde ve beraberindekilere, Rûmların yaptığı hücum haberi üzerine harekete geçirilmiştir. Eğer Irak cephesinden gelenler fethi girişmişse bile el-Cezîre fethini gerçekleştiren asıl ordu Şam ordusudur.¹⁵⁵ Bölge ile ilgili çalışmalar yapan bazı araştırmacılar, fetihden sonra bir kısım Kûfeli’lerin el-Cezîre’nin bazı şehirlerine iskân edildiği bilgisine dayanarak, fetih mücadelesinde Irak ordusunun da kısmen katılmış

¹⁵⁰ Ya’kûbî, *Târihü'l-Ya’kûbî*, 2: 41.

¹⁵¹ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 75; Mehmet Akbaş, *Cezîre Bölgesi Fâtihî İyâz b. Ganm*, 1. bs. (İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2011), 93; Aslan, *Urfa-Harran (Diyâr-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, 125.

¹⁵² Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi-I*, Çev. Neşet Çağatay, 2. bs. (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964), 50-51.

¹⁵³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 246-247.

¹⁵⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4: 54.

¹⁵⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4: 53; Aslan, *Urfa-Harran (Diyâr-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, 125; Cuma Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, 2. bs. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 108.

olabileceği yorumunu yapmışlardır.¹⁵⁶ Tüm bunlarla beraber Vâkıdî, Hz. Ömer'in Ebû Ubeyde ve İyâz'a yazdığı iki ayrı mektuptan ve İyâz'ın Taberiye'den (Ebû Ubeyde'nin yanından) Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Bekr'e doğru gitmek üzere hareket ettiğinden söz etmektedir. Yine Vâkıdî'ye göre, İyâz ilk önce Bâlis'e gelip, Bâlis'ten Süheyl b. Adî'yi Rakka'ya göndermekle el-Cezîre fethi başlamış oldu.¹⁵⁷

İyâz'ın kaç kişilik bir orduyla geldiği konusunda yine farklı rakamlar vardır. Fütûh kitaplarına baktığımızda Vâkıdî bunlardan 1/8'i sahâbe olmak üzere toplamda 8.000¹⁵⁸ kişilik bir orduyla fethi girişildiğini söyler. Kabul gören görüş ise, İyâz b. Ganm'ın, öncü birliklerinde Meysere b. Mesrûk el-Absî, sağ kanatta Saîd b. Âmir b. Hızıyem el-Cumahî, sol kanatta ise Safvân b. Muattal es-Sülemî'nin kumanda ettiği ve Hâlid b. Velîd'in de sol kanatta yer aldığı 5.000 kişilik bir ordu ile el-Cezîre fethine gitmiş olmasıdır.¹⁵⁹ Fethin istikametinin nereden başladığı ile ilgili konusundaki rivayetler birbirini destekler mahiyettedir. İyâz b. Ganm komutasındaki öncü kuvvetler - ki bu kuvvetler de Fırat yolu üzerinden giden Süheyl b. Adî başkanlığındaki birlikler olması kuvvetle muhtemeldir¹⁶⁰- ilk önce Rakka'ya varıp, orda meskûn etraftaki Araplara ve bir kısım çiftçilere baskın yapmışlardır.¹⁶¹ Vâkıdî, Belâzürî ve Taberî, el-Cezîre fethine Rakka'dan başladığı hususunda birleşmektedirler. Vâkıdî'ye göre Rakka'nın fethi 17/638 Şevval ayında ve Belâzürî'ye göre ekinlerin hasat zamanında oldu. İyâz'ın er-Ruhâ'dan fethi başladığını aktaran en eski rivayet ise İbn İshâk¹⁶² ve Kudame b. Ca'fer'e aittir.¹⁶³

İslam fütûhatına dair genişçe bir eser yazan İbn A'sem el-Kûfî de (v. 314/962), tarihlendirme ile ilgili tartışmalı konuya girmeksizin harekâtın nasıl başladığını aktarmaktadır. Aktardığına göre müminlerin emîrine, Bizans'ın büyük bir

¹⁵⁶ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 87.

¹⁵⁷ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 29-32.

¹⁵⁸ Vakıdî, *Fütûhu's-Şâm*, 2: 89.

¹⁵⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 247; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 357; Akbaş, *Cezîre Bölgesi Fâtîhi İyâz b. Ganm*, 94; Aslan, *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, 126; Şeşen, "Cezîre", 7: 509. Ancak bir başka rivayete göre Hâlid b. Velîd, Ebû Ubeyde'den başka kimsenin sancağı altında savaşmadı. Vefat edinceye kadar Hims'ta kaldı. Bazıları onun Medine'de vefat ettiğini söylese de en doğrusu onun Hims'ta vefat ettiğidir. Bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 247.

¹⁶⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4: 54.

¹⁶¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 248, 251; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2: 1; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4: 54; Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 6; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 62.

¹⁶² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4: 53.

¹⁶³ Kudame b. Ca'fer (v. 337/948), *Kitâbü'l-harâc ve smâ'ati'l-kitâbe*, Şerh ve Ta'lik: Muhammed Hüseyin ez-Zübeydî, (b.y. : Dârü'r-Reşîd, 1981), 313.

bolluk ve ellerinde askeri aletlerle, yaya ve atlılardan oluşan büyük bir ordu halinde el-Cezîre mıntikasında toplandığı haberi geldi. Bunun üzerine emîr'ül-müminîn halife Ömer ensar, muhacir ve sahâbenin büyüklerini, cereyan eden olayı kendilerine haber vermek için topladı ve dedi ki: “Şam topraklarının el-Cezîre toraklarından ayrılması imkânsızdır. el-Cezîre topraklarına hükmetmediğimiz takdirde maksadımız hâsıl olmayacak ve hayat çekilmez hale gelecektir. Rûmlar el-Cezîre’de bir araya gelmiş ve hareket etmeye azmetmişlerdir. Bu konuda sizleri, onlarla çarpışmak mı yoksa barış yapmanın mı daha iyi olacağını düşünmeye davet ediyorum. Bunun altından çıkmamızı sağlayacak komutanların büyükleri Şam’da vefat etmiş ve önemli kişilerden Yezîd b. Ebî Süfyân¹⁶⁴ dışında kimse kalmamıştır ve o da şu anda Dımaşk’tadır. Onun Dımaşk’ı terk etmesi mümkün değildir ve onun dışında Dımaşk’ı idare edecek kimse yoktur. Bunun için, cesaret, akıl ve takva ile mevsuf ve aynı zamana bu önemli görevi yerine getirmeye kudretli birini önerin ki onu el-Cezîre topraklarının fethiyle görevlendireyim.”

Biraz sonra, bu önemli iş için İyâz b. Ganm’ın görevlendirilmesi gerektiği yönünde görüş belirttiler. Çünkü İyâz, hem yetenekli bir süvari hem de takvalı bir kişiydi. Hz. Ömer bu kararı kabul etti ve İyâz’a bir mektup gönderdi. Bu mektubunda dedi ki: “Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla. Bu mektup, Allah’ın kulu ve müminlerin emîri Ömer’den İyâz b. Ganm el-Fihri’ye gönderilmiştir. Allah’ın selâmı senin üzerine olsun. Şüphesiz ki, seni de tıpkı geçmiş ataların gibi, Müslümanların barışının sürdürülmesine, doğru yolu takip etmelerine ve dini öğretilerin ihyasına istekli ve teşvik edici biri olarak görmekteyiz. Dünya ve ahirette alacağın büyük mükâfat ve övgü için müjdeler olsun sana! Din ve dünya hakkındaki emellerini gerçekleştirmeni umuyor ve zikrinin devamlı olmasını Allah’tan diliyorum. Şunu bil ki! Şimdi Rûm orduları el-Cezîre topraklarında (Bilâdü’l-Cezîre) toplanmış. Onlara mukabelede bulunmak için akıllı, şecaatli ve Allah’tan korkan bir kumandana ihtiyaç vardır. Bu konu etrafında yaptığımız müzakereler ve sahâbîlerle yaptığımız istişareler sonucunda, bu mühim iş için seni seçtik ve bunun üstesinden geleceğini zannediyoruz. Bu mektubum sana ulaştığında, Yezîd b. Ebî Süfyân’ın ordusundan bir

¹⁶⁴ Ebû Hâlid Yezîd b. Ebî Süfyân b. Harb b. Ümeyye el-Kureşî el-Ümevî (v. 18/639), Hz. Peygamber’in eşi Habîbe’nin kardeşi ve komutan sahâbîdir. Yermük savaşından sonra Hz. Ömer’in emriyle başkumandanlığa getirilen Ubeyde b. el-Cerrâh, Yezîd’i Dımaşk’a vali olarak atamış ve halife de bunu onaylamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İrfan Aycan, “Yezîd b. Ebû Süfyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 520.

kısmını seç, el-Cezîre'ye yönel ve takvâyı kendine şiar edin. Gizli ve açıktan her ne yaparsan Allah'tan kork! Önemli konularda ve bütün işlerinde Allah'ın kitabını, Peygamberi'nin ve sâdik halîfelerinin sünnetini kendine rehber kıl".¹⁶⁵ İbn A'sem'in kaydettiği bu mektup, diğer hiçbir müellif tarafından kayda alınmamış ve İbn A'sem bu rivayetinde tek kalmıştır.

1.5. EL-CEZİRE'NİN FETHİNDE YER ALAN KOMUTANLAR

1.5.1. İyâz b. Ganm

İyâz b. Ganm b. Züheyr b. Ebî Şeddâd b. Rebâa b. Hilâl b. Dabt b. el-Hâris b. Fihri'nin Müslüman olmadan önceki ismi Abdu Ganm iken Müslüman olduktan sonra İyâz diye isimlendirilmiştir. Hudeybiye'den önce Müslüman olmuş ve Hz. Peygamber (s.a.s.) ile birlikte, Hudeybiye Antlaşması'na (6/628) ve Uhud Savaşı'na (3/625) fiilen katılmıştır. Bir rivayete göre Ebû Ubeyde'nin evlatlığı veya kız kardeşinin oğlu¹⁶⁶ ve bazı rivayetlere göre de Ebû Ubeyde'nin amcasının veya dayısının oğlu olduğu ifade edilmektedir.¹⁶⁷ Müslüman olmadan önce Ümmü'l-Hakem bint Ebî Süfyân ile evliyken İslâm'a girişiyle ondan boşanmıştır. Önceleri Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ın emrinde bir komutan iken Ebû Ubeyde'nin vefatıyla Hz. Ömer onu el-Cezîre'ye vali tayin etmiştir.¹⁶⁸ Diğer bazı İslâm beldelerinin fethine katılmakla beraber el-Cezîre bölgesinin fâtihidir.¹⁶⁹ Arkasında herhangi bir mal ve borç bırakmayan bir şahsiyet¹⁷⁰ olarak vurgulanan İyâz b. Ganm h. 20. yılında Şâm

¹⁶⁵ Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî (v. 314/962), *Kitâbü'l-fütûh*, Thk. Ali Şîrî, 1. bs. (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1991), 1: 247-248.

¹⁶⁶ Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdillâh b. Mûsâ el-Ensârî et-Tilmesanî el-Bürrî (v. 645/1248), *el-Cevheretu fî nesebi'n-Nebiyi ve ashâbihi'l-'aşreti*, Thk. Muhammed et-Tuncî, 1. bs. (Riyad: Daru'r-Rufâi li'n-Neşri ve't-Tebâeti ve't-Tevzîi, 1983), 1: 137.

¹⁶⁷ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber b. 'Âsım en-Nemirî el-Kurtubî (v. 463/1071), *el-İsti'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, 1. bs. (Beyrut: Darü'l-Ceyl, 1992), 3: 1234.

¹⁶⁸ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud el-Belâzürî (v. 279/892), *Ensâbü'l-Eşraf*, Thk. Süheyl Zekkar, (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1996), 11: 74.

¹⁶⁹ Halîfe b. Hayyât, *Tabakâtu Halîfe b. Hayyât*, 65; Ebû'l-Hüseyn Abdülbâki b. İbnü'l-Kâni' b. Merzûk b. Vâsik el-Emevî el-Bağdâdî (v. 351/962), *Mu'cemu's-sahâbe*, Thk. Salah b. Sâlim el-Mesratî, 1. bs. (el-Medinetü'l-Münevver: Mektebetü'l-gurebai'l-eseriyeti, 1418), 2: 278.

¹⁷⁰ İbnü'l-Kâni', *Mu'cemu's-Sahâbe*, 4: 2162.

da vefat etti.¹⁷¹ Ancak en doğrusu İyâz b. Ganm'ın Hıms'ta vefat ettiği'dir.¹⁷² İyâz b. Ganm'ın vefatından sonra ailesi Âmid'te kalmaya devam etti. Rivayetlere göre Diyarbakır eşrafından Ebû Eyyûb ailesi onun soyundan gelmektedir.¹⁷³

1.5.2. Süheyl b. Adî

el-Cezîre'nin fethine katılan bu komutanla ilgili terâcim kitaplarından elde ettiğimiz bilgiler kısıtlıdır. Süheyl b. Adî el-Ezdî (?), Benî Abdü'l-Eşhel'in (Abdü'l-Eşhel oğullarının) müttefiki ve ensârdan biridir.¹⁷⁴ Hicrî 23 yılında Kirman şehri onun komutasında fethedilmiştir.¹⁷⁵ Süheyl b. Adî, el-Cezîre fethine katılmıştır.¹⁷⁶

1.5.3. Abdullah b. Abdillâh b. İtbân

Abdullah b. Abdillâh b. İtbân el-Ensârî, nisbesinden anlaşıldığı üzere Medinelidir.¹⁷⁷ Hz. Peygamber (s.a.s.) ile Medinelî Cey halkı arasında yapılan sulh antlaşmasında kâtiplik yapmış bir sahâbidir.¹⁷⁸ Nihavend Savaşından sonra fethedilecek olan İsfahan şehrine Ammâr b. Yâsir'in emriyle keşif amaçlı olarak gönderilen iki kişiden biridir.¹⁷⁹ Hz. Ömer'in emrinde görev alan (مِنْ عُمَّالِ عُمَرَ) bir

¹⁷¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Müni' el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (v. 230/845), et-*Tabakâtü'l-Kübrâ*, Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, 1. bs. (Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990), 7: 280; Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 65; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 74.

¹⁷² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 252.

¹⁷³ Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, (Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 1997), 1: 161.

¹⁷⁴ İbn Abdilber, *el-İstî'ab fî ma'rifeti'l-Ashâb*, 2: 669; Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvahid eş-Şeybânî el-Cezerî İzzüddîn İbnü'l-Esîr (v. 630/1233), *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-Sahâbe*, Thk. Ali Muhammed Muavvid - Adil Ahmet Abdülmûcid, 1. bs. (Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994), 2: 585.

¹⁷⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, (b.y. : Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 1: 137; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3. bs. (b.y. : Müessesetü'r-Risâle, 1985), 136.

¹⁷⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4: 54.

¹⁷⁷ Ebû Muhammed Abdillâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsbehânî (v. 369/979), *Tabakâtü'l-Muhaddisîn bi-İsbehân ve'l-vâridîn 'aleyhâ*, Thk. Abdülgaffûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî, 2. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 1: 289

¹⁷⁸ İsbehânî, *Tabakâtü'l-Muhaddisîn bi-İsbehân*, 1: 290; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-Sahâbe*, 3: 299

¹⁷⁹ İsbehânî, *Tabakâtü'l-Muhaddisîn bi-İsbehân*, 1: 290; Ebû Muhammed Abdillâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsbehânî (v. 369/979), *Târihu İsbehân*, Thk. Seyyid Kisrevî Hasen, 1. bs. (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990), 1: 68.

kişi olup,¹⁸⁰ İsfahan'a giden on sekiz sahâbeden biridir.¹⁸¹ Hicrî 17 yılında, Abdullah b. Abdillâh b. İtbân ve beraberindeki kuvvet, İyâz b. Ganm'in emriyle Dicle yolunu takip ederek el-Cezîre bölgesine geldi. Önce Musul'a oradan da Beled'i geçerek Nusaybin'e geldi ve Rakka halkı ile sulh yaptı.¹⁸²

1.5.4. Velîd b. Ukbe

Ebû Vehb el-Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt el-Ümevî el-Kureşî (v. 61/680-681) Mekke'de doğmuş olup, gençlik ve yetişkinlik yıllarını burada babasının yanında geçirmiş ve sonradan İslâm'a dâhil olmuş bir sahâbîdir. Babası Ukbe b. Ebî Muayt ise Mekke'de İslâmın ilk yıllarında Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ve kendisine inananlara eziyet veren müşriklerden biriydi. Annesinin adı Ervâ bt. Kureyz'dir. Annesi Hz. Peygamber'in halası Beyzâ bt. Abdilmuttalib'in kızı ve aynı zamanda Hz. Osman'ın da annesidir. Hâris b. Ebû Vecze adındaki bir akrabası Bedir Gazvesi'nde Müslümanlar tarafından esir alınmış ve onu kurtarmak için Velîd Medine'ye giderek Müslümanlara 4000 dirhem ödemiştir. Ayrıca Hudeybiye Antlaşması'nın vuku bulduğu günlerde İslâm'a giren ve Müslümanlarla Medine'ye hicret eden kız kardeşi Ümmü Külsüm'ü Medine'den almak için gitmiş ancak kız kardeşi bunu reddetmiştir. Velîd de Mekke'nin fethi sırasında İslâm'a girmiştir.¹⁸³ Halîfe b. Hayyât, Velîd'in el-Cezîre fetihlerine katılmasıyla beraber, Rakka'da vefat ettiğini aktarmaktadır.¹⁸⁴

Velîd b. Ukbe, 9/630 yılında Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından zekâtlarını almakla görevli bir memur olarak Mustalikoğulları'na gönderildi. Görev yerine varmakta gecikince, Müstalikoğulları kabilesinden bir kısım Müslümanlar durumun mahiyetini öğrenmek amacı ile Medine'ye gitmeye karar vermiş ve bunun hazırlıklarını yapmışlardır. Kabileye yaklaştığı zaman onları silahlı vaziyette görünce, kendi aleyhinde faaliyet yürütüldüğü düşüncesine kapılarak Medine'ye döndü. Mustalikoğullarının bu vaziyetini irtidat ve kendisini (yani Velîd'i) öldürme girişimi görerek bunu Hz. Peygamber'e ifade etmiş ancak daha sonra yapılan

¹⁸⁰ İshbânî, *Tabakâtü'l-Muhaddisîn bi-İshbân*, 1: 289.

¹⁸¹ İshbânî, *Tabakâtü'l-Muhaddisîn bi-İshbân*, 1: 292.

¹⁸² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4: 54.

¹⁸³ Mehmet Efendioğlu, "Velîd b. Ukbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 35

¹⁸⁴ Halîfe b. Hayyât, *Tabakâtu Halîfe b. Hayyât*, 1: 583.

araştırmalar sonucunda böyle bir Őeyin olmadığı anlaşılmıştır. Müfessirler, “Ey iman edenler! Fâsıkın biri size bir haber getirirse onun iç yüzünü araştırın yoksa bilmeden bir millete kötülük ederseniz de sonra ettiğinize pişman olursunuz” (el-Hucurât 49/6) ayetinin nüzul sebebinin Velîd’in bu olayı olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁸⁵

1.5.5. Meysere b. Mesrûk el-Absî

Vedâ haccında Hz. Peygamber’e, kendisine ittiba etmek istediğini ifade ederek İslâm’a girdi. 3/624 veya 4/625 yılında Medine’ye gelen dokuz kişilik Benî Abs kabilesi heyetinde bulunmuştur.¹⁸⁶ İrtidad hadisesinin vuku bulduğu zamanlarda İslâmiyet’e bağlı kalan Meysere, halife Hz. Ebû Bekir’in de sevdiği bir sahabîydi. Yemâme Savaşında (11/632) ve Suriye fetihlerinde (13/634-615/636) Hâlid b. Velîd ile beraber aynı cephede savaşmış ve bazı kuvvetlerin başında kumandanlık görevini üstlenmiştir. Hims’in fethi (15/636), Kudüs’ün kuşatılması (16/637) ve Bizans topraklarının fethedilmesinde İyâz b. Ganm komutasında aktif ve başarılı görevlerde bulunmuş komutan sahabîdir.¹⁸⁷

Bazı terâcim ve tabakât kitaplarında geçen bilgilere göre, Meysere meşhur atlı süvarilerden biridir. Fetih maksadıyla Bizans topraklarına giren ilk kişidir. Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh’tan hadis rivayet etmiş¹⁸⁸ ve kendisinden hadis rivayetinde bulunan talebeleri ise Hz. Ömer’in mevlâsı Eslem ve Cafer b. Abdillâh b. Eslem’dir.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Cemâlüddin Ebû’l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî (v. 597/1201), *Zâdü’l-mesîr fi’l-İlmi’t-tefsîr*, Thk. Abdürrezzak el-Mehdî, 1. bs. (Beirut: Dârü’l-kütübî’l-‘Arab, 1422/1996), 4: 146; Efendioğlu, “Velîd b. Ukbe”, 43: 35.

¹⁸⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 1: 225.

¹⁸⁷ Asri Çubukçu, “Meysere b. Mesrûk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29: 528.

¹⁸⁸ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhiri ve’l-a’lâm*, (2003), 2: 163.

¹⁸⁹ Ebû’l-Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibbetullah İbn Asâkir (v. 571/1176), *Târîhu Dimaşk*, Thk. Amr b. Garâme el-Umrevî, 80 Cilt, (b.y. : Dârü’l-Fikr, 1995), 61: 318-320.

1.5.6. Saîd b. Âmir b. Hızıyem el-Cumahî

Saîd b. Âmir b. Hızıyem b. Selmân b. Rebîa b. Sa'd b. Cumah b. Amr b. Hasîs b. Ka'b (v. 20/641)¹⁹⁰ Benî Cumah kabilesinin ileri gelenlerindedir.¹⁹¹ Annesinin adı Ervâ bt. Ebî Muayt b. Ebî Amr b. Ümeyye b. Abdişems b. Abdimenâf'tır. Hayber'in fethinden önce Müslüman olmuş¹⁹² ve Mekkeli biridir.¹⁹³ 19/640 yılında Muâviye b. Ebî Süfyân ile birlikte Kayseriyye'nin fethine katılan sahâbîlerdendir.¹⁹⁴ Aynı zamanda el-Cezîre'nin fethinde görev almıştır.¹⁹⁵

Mürsel¹⁹⁶ hadis rivayet eden bir sahâbî¹⁹⁷ olup kendisinden hadis rivayet eden üç talebesi vardır. Bunlar: Abdurrahman b. Sâbit, Şehr b. Havşeb ve Hisân b. Atiyye'dir.¹⁹⁸ H. 20 veya 21. yılda Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında vefat etti.¹⁹⁹

1.5.7. Safvân b. Muattal es-Sülemî

Tam ismi, Safvân b. Muattâl b. Rubeyde b. el-Mü'mel b. Huzâî b. Hilâl b. Zekvân b. Sa'lebe b. Behse b. Süleym'dir. Medîne'de ikamet eden ve Ebû Amr ez-Zekvânî künyesiyle bilinen Safvân, hicretten yaklaşık dört yıl sonra 627 yılı civarında Müslüman olup²⁰⁰ altmış küsur yaşında vefat etmiştir.²⁰¹ Hz. Peygamber'in

¹⁹⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 21: 152.

¹⁹¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, (1993), 3: 214.

¹⁹² İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 21: 153.

¹⁹³ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris b. Münzir Ebû Hâtim et-Temimî (v. 327/939), *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1. bs. (Haydarâbad: Dâiretü'l-meârifî'l-Osmaniyye, 1952), 4: 48.

¹⁹⁴ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 141.

¹⁹⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 21: 152; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 357; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 248.

¹⁹⁶ Mürsel hadis: Tâbiün neslinden birinin, doğrudan Hz. Peygamber'e izafe ettiği hadis çeşididir. Fakihler ve ilk dönem muhaddisler, senesinde ravi düşmesi bulunan hadis çeşidi olarak tarif etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Aydın, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, 9. bs. (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 213.

¹⁹⁷ İbn Sâ'd, *et-Târîhu'l-Kebîr*, Thk. Muhammed Abdülmüid Hân, (Haydarâbad: Dâiretü'l-meârifî'l-Osmaniyye, t.y.), 3: 453.

¹⁹⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, (1993), 3: 214.

¹⁹⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 21: 152.

²⁰⁰ M. Yaşar Kandemir, "Safvân b. Muattal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 485.

²⁰¹ Ebü'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Abdilaziz b. el-Merzubân b. Sabûr b. Şâhinşâh el-Beğavî (v. 317/929), *Mu'cemü's-Sahâbe*, Thk. Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Cekenî, 1. bs. (Kuveyt: Mektebetü Dâri'l-beyân, 2000), 3: 337. (İbn Asâkir de Sümeysât (Samsat)'ta vefat ettiğini

sahâbîlerinden biri olup iki hadis rivayetinde bulunmuştur. Şâm²⁰² ve el-Cezîre fetihlerine katılmış, orada bir süre ikamet ettikten sonra vefat etmiştir.²⁰³ Taberî'ye göre ise, h. 19 yılında İyâz tarafından dördüncü Ermeniye'ye Osman b. Ebi'l Âs gönderilmiş ve burada meydana gelen bir çarpışmada Safvân şehit düşmüştür.²⁰⁴

İlk dönem İslâm tarihi hadiseleri içerisinde Safvân'la ilgili önemli bir hadise de, müşrikler tarafından ağır bir iftiraya (ifk) uğramasıdır. Hz. Peygamber tarafından, ordunun arkasından unutulmuş eşyaları toplayıp getirmekle görevlendirilmiş bir sahâbîydi. Hz. Peygamber'in eşlerinden Hz. Aişe'nin de katıldığı Benî Mustalik (diğer adıyla Müreysi') gazvesi dönüşünde, Hz. Aişe geceleyin hevdecinden inerek ihtiyacını karşılamaya çıkmış ve ordudan geri kalmıştır. Ordunun arkasından gelen Safvân, Aişe ile karşılaşmış ve devesini çöktürüp onu bindirerek getirmiştir. Bu durum, münafık Abdullah b. Übey b. Selûl başta olmak üzere, müşriklerin Hz. Aişe'ye ve dolayısıyla Safvân'a büyük bir iftira atmasına sebep olmuştur. Bu nedenle Nur sûresi 11. Âyet, Safvân b. Muattal ve Hz. Aişe'nin masumiyetini apaçık vurgulamak üzere nâzil olmuştur (en-Nûr, 24/11).²⁰⁵

1.6. DİYÂR-I MUDAR'IN FETHİ

Diyâr-ı Mudar bölgesi, el-Cezîre'nin diğer bölümlerine nispetle daha geniş bir alana sahiptir. er-Ruhâ, Sümeysât, Serûc, Re's Keyfâ, el-Ardü'l-Beyzâ, Tell Mevzen, er-Revâbî, el-Mazihîn, el-Müdeybir, er-Rusâfe, Keferhicr²⁰⁶ bu bölgede yer alan şehirlerdir. el-Cezîre fethine dair rivayetlerin ekseriyeti, fetih harekâtının bu bölgeden başladığını aktarmaktadır.

ifade eder. (İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 24: 163) Kanaatimizce noktalama işaretlerinden kaynaklı bir karışıklık olsa gerekir ki aslında her ikisi de aynı yeri belirtmektedirler.)

²⁰² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 24: 158-159.

²⁰³ Halîfe b. Hayyât, *Tabakâtu Halîfe b. Hayyât*, 1: 583.

²⁰⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4: 53; İbn Asâkir de h. 19'da şehit olarak vefat ettiğini söylemektedir. (İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 24: 175)

²⁰⁵ Kandemir, "Safvân b. Muattal", 35: 485.

²⁰⁶ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 180.

1.6.1. Rakka

Coğrafik olarak Suriye, Anadolu ve Mezopotamya'yı birbirine bağlayan, el-Cezîre bölgesinin idarî merkez bölümünde yer alan Diyâr-ı Mudar şehirlerindedir. Tarihi Tuttul harabelerinin güney kısmında, Fırat'ın Belih ırmağıyla birleştiği noktanın 10 km uzaklığında yer alır.²⁰⁷ 64° boylam ve 30° enleminde yer almaktadır.²⁰⁸ Yâkût "الرَّقَّةُ" kelimesinin, suyun kendisini çevrelediği tüm vadi alanları için kullanıldığını belirtmektedir.²⁰⁹ Klasik büldân kaynaklarında da Fırat'ın kenarında, geniş bir kale ve dışa açılan iki kapıya sahip, temiz çarşıları olan, sabun, zeytin ve aynı zamanda güzel hamamların bulunduğu bir Diyâr-ı Mudar şehri olarak tanıtılmaktadır. Makdisî'ye göre de, Diyâr-ı Mudar bölgesinin kasabalarından biri olup, dördüncü iklim sahasına dâhildir.²¹⁰ Mücerred olarak Rakka denilmesinin yanında, er-Rakkatü'l-Beyzâ ismiyle de anılmıştır.²¹¹ Klasik kaynaklarda er-Rakkatân/er-Rakkateyn (iki Rakka) adı altında er-Rakka ve er-Râfika²¹² şehirlerinin birlikte zikredildiği de görülmektedir.²¹³

Milâttan önce 380-205 yıllarında Nikephorion adıyla, dönemin Suriye Kralı Seleukos I. Niktator tarafından kurulmuştur. Daha sonraki dönemlerde Kallinikon ve Bizans hükümdarı I. Leon tarafından yeniden inşa edilmesi sebebiyle Leontopolis ismiyle de anılmıştır.²¹⁴

Vâkıdî'ye göre, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh ve Hâlid b. Velîd Şam'ı fethettikten sonra, Amr b. el-Âs'ın eliyle de Mısır fethedildi. Hz. Ömer Ebû Ubeyde'ye bir mektup yazdı. Elde ettikleri başarılarından dolayı Halîfe Ebû Ubeyde'yi övüyordu. Bu mektupta, İyâz'ı Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Bekr'e bir orduyla göndermesini emrediyordu. Halîfe Ömer, el-Cezîre'nin İyâz'ın eliyle fethedilmesini umuyordu. Aynı zamanda Hz. Ömer, İyâz'a da bir mektup yazdı. Ona da her iki bölgeye gitmesini emrediyordu. Her iki mektubu Saîde b. Kays el-Murâdi'ye verdi.

²⁰⁷ Gülay Ögün Bezer, "Rakka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 432.

²⁰⁸ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 3: 59.

²⁰⁹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 3: 58.

²¹⁰ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, 1: 141.

²¹¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 3: 58.

²¹² Halîfe Mansur tarafından 155/778 yılında kurulmuş, Rakka'ya yakın mesafede bir şehirdir. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 3: 15.

²¹³ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 3: 58.

²¹⁴ Bezer, "Rakka", 34: 432.

Beytûlmal'dan ona birşeyler verip gönderdi. Saîde b. Kays, Ebû Ubeyde'yi Bahîretu Taberiye'de buldu. Ona selam vererek mektubu teslim etti. İyâz'a da mektubunu verdi.

Ebû Ubeyde mektubu aldıktan sonra, İyâz ile gitmeleri için bir ordu hazırlattı. Ordu sekiz bin kişiydi. Bunun iki bini sahâbîlerdi. Bunlar arasında Hâlid b. Velîd, Nu'mân b. el-Münzir, Dırâr b. el-Ezver, Amr b. Rebîa, Hamza b. Ubey, Talha b. Eşç, Âmir b. Fehr, Mikdad b. el-Esved, Ammâr b. Yâsir ve Abdullah Yukanna da vardı. Bu olay 17/638 yılı Şevval ayında gerçekleşti. Bundan sonra İyâz Taberiye'den el-Cezîre'ye doğru yola çıktı. Öncü kuvvetlerin başında Süheyl b. Adî vardı. Bâlis'e kadar gittiler. İyâz orada durup Süheyl'i Rakka'ya gönderdi. Süheyl Rakka'yı kuşattı. Rakka'nın Yuhanna isminde bir patriği vardı. Yuhanna, Re'sü'l-'Ayn sahibi Şehriyâd'ın akrabasıydı. Patrik kaleden savaşmaya hazırlandı. Hazırlıklar yapıldığını gören Rakka halkı toplanıp bazıları bazılarına şöyle dediler: "Biz Şam ve Irak ehli arasındayız. Bu kavimle savaş olması halinde durumunuz nedir..." İyâz b. Ganm'e elçi gönderip sulh talep ettiler ve musalaha oldu. Sonra, İyâz Bâlis'ten çıkıp Rakka'ya geldi. Rakka sulh ile fethedildi.²¹⁵

Belâzürî'ye göre de, İslâm fethinin gerçekleşeceği sıralarda burada Araplar ve Rumlar bulunuyordu. İyâz'ın öncü kuvvetleri Rakka'ya yakın yere geldiğinde, öncelikle karşılaştıkları bir kısım Araplara ve yine şehrin dışındaki çiftçilere baskın yapmak suretiyle ganimet malları elde ettiler. Bu baskından kaçan bir kısım insanlar ise Rakka'ya sığındı. Şehrin iç kısımlarına doğru ordusuyla beraber ilerleyen İyâz b. Ganm, er-Ruhâ kapısı denilen kapının önünde durdu. Bunun üzerine Müslüman ordusu taşlandı ve bir kısım askerler yara aldı. İyâz, şehrin kapılarına gözcüler yerleştirip atına bindi ve şehrin etrafında biraz dolaştıktan sonra ordusunun yanına döndü. Sonra bazı akıncılar gönderdi. Giden akıncılar, köylerden esir aldıkları kişilerle ve beraberlerinde bolca yiyeceklerle döndü ki bu günler ekinlerin hasat vaktiydi. Bu şekilde beş ya da altı gün geçtikten sonra, kendilerine güvenlik sözü verilmek koşuluyla şehrin patriği anlaşmak istedi. İyâz da bunu kabul ederek onlarla musalaha etti. İyâz, elde edilen toprakların verilmeyeceği hususunu belirterek haraç ödemeleri şartıyla toprağı onlara bıraktı. Kadın ve çocuklar muaf tutulmak suretiyle, her erkeğin senede bir dinar ödemesi karara bağlanarak bu topraklarda yaşayan halka

²¹⁵ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 31-32.

cizye vergisi konuldu. Bir dinarlık verginin yanında ayrıca bir miktar zeytinyağı, buğday, sirke ve bal gibi yiyecek maddelerinin de verilmesi karara bağlandı.

Yapılan bu anlaşma ile Rakkalılar şehrin kapılarını Müslümanlara açmış ve onlar için er-Ruhâ kapısında bir ticaret pazarı kurmuşlardır. İyâz, Rakka halkı için yazdığı antlaşma metninde, Rakkalıların vergilerini ödemesini, antlaşmaya sadakat göstermelerini, yeni ibadethaneler (kilise, manastır) inşâ etmemelerini, çan çalmamalarını ve haç göstermedikleri sürece canlarına, mallarına ve kiliselerine dokunulmayacağına dair hususları belirterek antlaşma metnini kendi mührü ile tescil etti.²¹⁶

İbn A'sem, Belâzürî'den farklı olarak, olay gelişimi hakkında daha detaylı bilgiler verir. Buna göre, Müslüman ordusunun geldiğini gören Rumlar, Rakka'nın güvenliğini sağlamak amacıyla gözcüler dikti. Bu gözcüler Müslüman ordusuna taş ve oklarla saldırdılar. Gece olduğunda İyâz b. Ganm yaklaşık üç yüz atlı süvari ile birlikte çıkıp Cervân denilen kapıya kadar gitmiş ve yaklaşık üç saatlik bir bekleyiş olmuştur. Cervân kapısında Rakka sahibinin, kendisini koruma amacıyla görevlendirdiği Rum muhafızlar vardı. O gece Rumlar şarap içmiş ve herkes sarhoş bir haldeydi. Gece yarısı Arap atları etraflarını sardığında paniklemiş ve bineklerine koşuşarak silahlarına davranmışlardı. Müslümanlar onlardan önce davranıp bir kısmını öldürmüşlerdir. Geri kalan kısım ise esir alınıp elleri arkadan bağlanarak seher vaktinde zapt altına alınmıştır. Sabah olup bu durum Rumlara ulaştınca, şehrin kalelerine gözcüler diktiler. Arkadaşlarından bir kısmının esir alındığını öğrenince de oldukça endişelenip korktular. Daha sonra şehrin patriği, İyâz'la görüşme yaptı. Cizye vermeleri şartıyla topraklarında kalma imkânı kendilerine tanındı ve İyâz birkaç gün Rakka'da kaldı.²¹⁷

Rakka'nın hangi tarihte fethetildiğiyle ilgili Vâkıdî h. 17 yılı (onuncu ay) Şevval ayını; Taberî'nin Seyf b. Ömer rivayeti, h. 17 yılının (on ikinci) son ayı Zilhicce'yi ve Yâkût el-Hamevî de sadece h. 17 tarihini verir.²¹⁸

²¹⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 249-250.

²¹⁷ İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 1: 249-250, 252.

²¹⁸ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 3: 59.

1.6.2. er-Ruhâ (Urfa)

Klasik İslâm tarihi kaynaklarında, Urfa/Şanlıurfa şehrinin asıl adı “er-Ruhâ” olarak geçmektedir. Diyâr-ı Mudar bölümünün merkezi şehirlerinden biri olup, Anadolu-Irak ve Suriye gibi üç komşu bölge arasında bir köprü konumundaydı. Aynı zamanda, Musul şehrini Halep’e bağlayan kadîm ticaret yolu üzerindeydi. Tarih boyunca, Hz. İbrâhim ve Nemrûd arasındaki hadisenin vuku bulduğu yer ve “enbiyâlar şehri” olarak anılmıştır.²¹⁹

Şehrin er-Ruhâ diye isimlendirilmesiyle ilgili olarak farklı rivayetler vardır. Bu şehrin İza, Edessa gibi isimlerle adlandırılmasının yanında, Araplarca en yaygın kullanılan ismi er-Ruhâ’dır.²²⁰ Yâkût’un verdiği bilgiye göre, er-Ruhâ’nın Rûmca karşılığı Edessa’dır. er-Ruhâ’nın kuruluş tarihine dair rivayetler, çok eski zamanlarda kurulmuş bir şehir olduğunu göstermektedir. er-Ruhâ şehrinin kuruluş tarihi hakkında iki tarih öne çıkmaktadır. Bunlardan biri, milâddan önce 2000 tarihinde Nemrûd zamanında ve diğeri ise yine milâddan önce 4000 yıllarında Kral Selefkos zamanında kurulmuş olduğudur.²²¹ Bir rivayete göre de, er-Ruhâ İskender’in ölümünün altıncı yılında kurulmuştur. Kral Selefkos tarafından kurulan bu şehre er-Ruhâ denmesinin nedeni ise, Mezhec kabilesinin bir kolu olan er-Ruhâ’ya mensup kişilere yapılan nipetin bir sonucudur.²²² er-Ruhâ’yı ziyaret eden seyyâhlardan Abdullah es-Süveydî (v. 1174/1761), gerek er-Ruhâ halkı ve gerekse de er-Ruhâ şehri için, İslâm beldelerinin en güzeli diye nitelendirmiştir.²²³

İyâz b. Ganm’ın el-Cezîre’yi fethedeceği sıralarda er-Ruhâ Rûmların başkentiydi.²²⁴ Belâzürî’ye göre, Rakka’nın fethinden sonra İyâz Harrân’a geldi. İyâz’a elçi gönderen el-Cezîreliler, İyâz’ın öncelikle er-Ruhâ üzerine gitmesini ve onlarla antlaşma sağlaması halinde kendilerinin de teslim olacaklarını belirtmişlerdi. Bunun üzerine İyâz er-Ruhâ’ya gelmiş ve burada kendilerine karşı toplanan halkla

²¹⁹ Ahmet Nezihi Turan, “Şanlıurfa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 336.

²²⁰ Kâmil b. Hüseyin b. Muhammed b. Mustafa el-Bâlî el-Halebî e (v. 1351/1933), *Nehrü’z-zeheb fî târihi l-Haleb*, 3 Cilt, 2. bs. (Haleb: Dârü’l-kalem, 1419), 1: 416.

²²¹ Gazzî, *Nehrü’z-zeheb fî târihi l-Haleb*, 1: 417.

²²² Yâkût, *Mu’cemü’l-büldân*, 1: 128; 3: 106.

²²³ İbrahim Barca, “Abdullah es-Süveydî’nin (v. 1174/1761) Gözüyle er-Ruhâ/Şanlıurfa Şehri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (Temmuz-Aralık 2018): 63.

²²⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-harâc*, 79.

karşılaşmıştır. Burada toplananlar Müslümanlara bir müddet oklar ve taşlar atmış ve daha sonra Müslümanlarla çarpışmak üzere savaşçılar ortaya çıkarmışlardır. Aldıkları mağlubiyet sonucu şehre sığınmış ve musalaha yapma istekleri gecikmemiştir. Onların barış isteğini kabul eden İyâz, er-Ruhâ piskoposuna gönderdiği mektupta; şehirde ikamet eden her bir erkek için cizye vermeleri şartıyla can ve mallarının emniyette olacağına, Müslümanlara iyi niyet beslemek ve yol, köprü gibi alt yapı çalışmaları yapmalarının da vazifeleri olduğunu hatırlatarak onlara emân verdi.²²⁵ Belâzürî’de geçen bir başka rivayette ise, İyâz b. Ganm er-Ruhâ’yı fethettiğinde, yağız bir at üzerinde şehrin kapısının önünde durdu. er-Ruhâ halkı, mabedleri ve çevresindekiler ellerinde kalmak, mevcut mabetlerden başka kiliseler inşâ etmemek ve de Müslümanlara düşmanlık edenlere karşı müslümanlara destek olacakları koşuluyla İyâz b. Ganm ile anlaşmaya vardılar.²²⁶

Vâkıdî ise, Mardin’in fethedilmeden önceki Bizanslı yöneticisi ve Harrân’ı ele geçirmeye çalışan Ersûs diye bir şahıstan bahseder. Ersûs, Harran yöneticisinin oğluydu. Ersûs’un Ermeni Ercûk’u esir aldığı haberi İyâz’a ulaştı. İyâz da bu durumu, elinde esir olan babası Rûdis’i çağırıp oğlunun yaptıklarını söyledi. İyâz Rûdis’i öldürmek istiyordu. Ancak Rûdis, küçük büyük tüm Harrân halkının onu sevdiğini ve onu öldürmemenin Müslümanların Harrân’ı elde etmeleri için bir fırsat olduğunu söyledi. Rûdis, Müslümanların Harrân’ı fethetmelerine yardım etmesini iki yerleşim yerinin kendisine verilmesi şartına bağladı. Bunlar Süveydâ (Siverek) ve Nusaybin-i Suğrâ²²⁷ idi. Rûdis, bu iki yerin kendisine verilmesiyle beraber cizye vermeyi de kabul etmişti. İyâz bu isteğini kabul edip Rûdis’i serbest bıraktı.²²⁸

İyâz b. Ganm, Rûdis ile Abdullah Yukanna’yı ve yine Rûdis’le beraber teslim olan bin atlı Bizanslı’yı Harrân’a gönderdi. Gece vaktinde Mercu’r-Ru‘bân’dan çıkıp Harrân’a doğru gittiler. Geceleyin Harrân’a vardılar. Ercûk ve askerleri esir alınmıştı. Ersûs, Ercûk’a bir elçi gönderip kendisine itaat etmelerini istedi. Kendisine katılmaları halinde er-Ruhâ’yı birlikte alacaklarını söyledi. Bu durumu fark eden Rûdis ve Abdullah Yukanna, şehre bir casus gönderip olan biteni anlamının peşine

²²⁵ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 249-250.

²²⁶ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 247.

²²⁷ Nusaybîn-i Rûm da denilmektedir. Fırat’ın kıyısında, Âmid’e dört günlük uzak mesafededir. Vâkıdî, *Târîhu fütûhi’l-Cezîre*, 100.

²²⁸ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi’l-Cezîre*, 100.

düştüler. Ercûk ve askerleri, Ersûs'a katılmaya hazırlanıyorlardı. Casus sabaha karşı döndü. Casus, Ercûk'u esaretten kurtarıp Harrân ile er-Ruhâ arasındaki Deyrû'l-Ferhâ kilisesine getirmesi için orada yirmi kişi bıraktığını söyledi. Abdullah bu duruma sevindi. Abdullah Yukanna (r.a) Rûdis'e, düşmana galip geleceklerini söyledi. Abdullah bin kişiyle birlikte Ferhâ üzerine saldırdı. Bizans'ın er-Ruhâ yöneticisi Keylûk'a da, Ercûk'un zeki arkadaşlarından biri olan Şâmis'i gönderdi.²²⁹

Abdullah Yukanna Şâmis'e, Ercûk'un arkadaşı ve öncü kuvveti olduğunu ve Ersûs'un Bizans'tan olduğunu söylemesini istedi. Ayrıca kendilerinden bazılarının Ferhâ kilisesine gittiğini,²³⁰ Ersûs'un onlarla birlikte hareket edeceğini de söyleyecekti. Şâmis, Keylûk'un ordusundan iki bin kişinin Ferhâ kilisesine yakın bir yerde pusuya yatmasını ve Ercûk ile beraberindekilerin oraya gelmeleri halinde hep beraber hareket edeceklerini söyledi. Bütün bunları er-Ruhâ yöneticisine söylemesini isteyen kişi Abdullah Yukanna idi. Şâmis tekrardan Yukanna'ya dönüp yaptıklarını anlattı. Keylûk dört bin atlı ile beraber yola çıktı. Ersûs b. Cars, Ferhâ'ya yaklaştığında pusuya yatıp Ercûk'a destek olacağına dair bir elçi gönderdi. Abdullah Yukanna, bin arkadaşıyla beraber orada hazır bulunuyordu. Şâmis geceleyin onlardan kaçıp Yukanna'ya katılmayı başardı.

Ersûs geceleyin ordusundan biraz uzaklaşıp Ferhâ'ya gitmek istedi. Uzaktan atlıların sesi geliyordu ve gelen bu birliğin başında Amr b. Ma'dî adındaki sahâbî vardı. İyâz'ın bu Müslümanları göndermiş olması, Rûdis'in bir hile yapıp yapmayacağından emin olmayışıdır. Ersûs esir alındıktan sonra, Amr b. Ma'dî iki bin atlıyla beraber gece vakti Ferhâ'dan Harrân ve er-Ruhâ'ya doğru ilerledi. Yolda Ersûs b. Cars ile karşılaştılar. Ersûs, Ercûk el-Ermenî ile anlaşma yapıp destek olmak için gidiyordu. Ersûs, Amr b. Ma'dî tarafından tutuklandı. Abdullah Yukanna da Keylûk el-Ermenî'yi yakalamış ve er-Ruhâ'ya doğru ilerliyordu. Abdullah Yukanna, er-Ruhâ'dan gelen Keylûk ve beraberindekilerinin elbiselerini çıkarıp bir elbiseyi kendisi giydi ve Müslüman askerlere giydirdi. er-Ruhâ'ya yaklaştıklarında, bir kısım Müslüman askerler Abdullah Yukanna'nın önünde bir meşale yakıp içeriye önceden

²²⁹ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 101.

²³⁰ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 101.

süratle girdiler. İçeriye girdikten sonra yüksek sesle tekbir getirdiler. Halk şaşkına döndü ve kimse karşı çıkmaya cesaret edemedi. Bu şekilde er-Ruhâ fethedildi.²³¹

İbn A'sem, Müslüman ordunun Harrân'a girişi sırasında er-Ruhâ halkının duyduğu korku ve Müslümanlarla olan çarpışmaları hakkında daha detaylı bilgiler verir. Buna göre, İyâz b. Ganm'in er-Rakka'yı fethettiği haberi er-Ruhâ halkına ulaştığı gün büyük bir korkuyla sarsıldılar. Şehirlerinde yiyecek, içecek depolayıp, besili hayvanlarını topladılar. Şehrin burçlarına mancınıklar yerleştirdiler. er-Ruhâ halkı topladıkları taşlarla, kararlı bir şekilde Müslümanlarla savaşımaya azmetmişlerdi. Sancaktarlar ve bayraktarlar öncülüğünde Müslüman süvarileri şehre yaklaştığında, er-Ruhâlılardan bazıları bazılarına: “Bunların sayısı iki bin kişi veya daha fazladır, biz bunlara güç yetiremeyiz” dediler. İyâz ve beraberindekiler sağdan ve soldan peş peşe ilerleyerek -Rum topraklarına açılan- er-Ruhâ'nın büyük kapısına geldi. İki ordu arasında on beş gün boyunca geceli gündüzlü çarpışmalar meydana geldi. er-Ruhâlılar, atlar üzerinde çarpışan kahraman süvarilerin başarısını gördü ve Müslümanlara galip gelemeyeceklerini anladılar. Bunun üzerine büyük patriklerinden yardım isteyerek, Müslümanlarla musalahaya varıp şehri kendilerine teslim etmesini söylediler.²³²

er-Ruhâlıların isteği üzerine, İyâz sulh etmeyi kabul etti. İyâz, er-Ruhâ halkıyla antlaşma yapıldığını, Müslümanların zimmetinde olduklarını ve Müslümanların er-Ruhâlıların evlerine izinsiz girmemeleri hususunda uyarılarda bulundu. İyâz er-Ruhâ şehrini sevmiş ve günlerce orda kalmıştır. Ayrıca, şehrin patriği İyâz'a birçok yiyecek göndermiştir.²³³ Hatta bir gün er-Ruhâ Patriği İyâz'a gelerek; kendisinin yeni bir kilise döşediğini, İyâz'ın ve Müslümanların burayı ziyaret etmelerini, Müslümanlara ziyafet verileceğini, burada patriğin kendi arkadaşlarını tanıtacağını söylemiştir. Ancak İyâz, Halîfe Ömer'in Kudüs fethedildiğinde aynı şekilde bir patriğin kendisine gelerek yemeğe davet ettiğini ama Hz. Ömer'in bunu kabul etmediğini söyleyerek kendisinin de bu teklifi kabul edemeyeceğini ifade etti. İyâz, patriğin Müslümanları yemeğe davet etme işinin

²³¹ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 102-104.

²³² Bundan sonra İbn A'sem, patrik ile İyâz arasında geçen mektuplaşmayı zikrediyor ki bu mektup Belâzürî'nin de zikrettiği ve İbn A'sem'in de ondan alıntı yaptığını belirttiği mektuptur. İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 1: 252.

²³³ İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 1: 253.

korkudan olduğunu düşündü. Bu sebeple, Müslümanların er-Ruhâlîlarla musalaha ettiğini ve endişe etmemeleri gerektiğini söyledi. Patrik de, komutan sahâbînin yanından ayrılıp arkadaşlarının yanına vardığında İyâz'a övgüde bulunmuştur.²³⁴

Lakin Diyâr-ı Mudar bölgesinin tamamı fethedilmeden önce, Sümeysât halkının anlaşmayı bozduğu haberi geldi. Bunun üzerine, İyâz ikinci defa Sümeysât'a gelip burayı muhasara ettiğinde, er-Ruhâ halkının da ilk antlaşmadan döndüklerini duydu. İyâz, er-Ruhâ'yı ikinci bir defa daha muhasara altına aldı. Güvenlik amaçlı olarak da, er-Ruhâ'da bir kısım askerler ve bir vali bıraktı.²³⁵

Bir rivayete göre, 16/637 yılında Ebû Ubeyde İyâz b. Ganm'ı el-Cezîre'ye göndermiştir. er-Ruhâ'da ikamet eden ve vergi vermek suretiyle bu topraklarda kalmak isteyen Bizans'ın Grek asıllı valisi İvannes Kateas, iki sene gibi bir süreden sonra azledilince h. 18 yılında er-Ruhâ'nın fethi sağlandı.²³⁶

1.6.3. Harrân

Harrân, Cezîretu Akûr bölgesinde Diyâr-ı Mudar'ın önemli kasabalarındandır. Musul ve Şam yolu üzerinde olup, er-Ruhâ'ya bir gün ve Rakka'ya da iki günlük uzaklıktadır. Bir rivayete göre Harrân ismi, Hz. İbrâhim'in (a.s) kardeşi Hârân'a nispet edilerek zamanla Harrân ismini almıştır. Harrân, Sabii dinine mensup kişilerin de çokça yaşadığı şehirdir.²³⁷

Vâkıdî'ye göre, Hz. Ömer döneminde Harrân'ın Müslümanlarca fethinden önceki yöneticisi Patrik Rûdis idi. Rûdis, İyâz b. Ganm ile Şehriyâd arasında meydana gelen Mercu'r-Ru'bân savaşında Müslümanlar tarafından esir alınmıştı. Mardin'in fethinden sonra Mardin'den Harrân'a kaçan Kral Ersûs b. Cars, kısa bir süreliğine Harrân'a hükmetmişti. er-Ruhâ fethedilip Müslümanlar şehre girdiğinde, er-Ruhâ yöneticisi Keylûk'un amcasının oğlu Harrân'daydı. Abdullah Yukanna Keylûk'a ve ailesine maddi destekte bulundu. Yine Keylûk'un amcasının oğlunun

²³⁴ İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 1: 253; Akbaş, *Cezîre Bölgesi Fâtihî İyâz b. Ganm*, 95.

²³⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 252.

²³⁶ Ernest Hoingmann, "Urfâ", *İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 13: 52.

²³⁷ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 2: 235. Ancak el-Cezîre bölgesindeki Harrân'ın dışında Halep ve ve Bahreyn'de de Harrân adında şehirlerin olduğu rivayet edilmiştir.

rehberliğinde, Abdullah Yukanna ve beraberindekiler Harrân üzerine yürüdüler. Harrân'a geldiklerinde, Rûdis'in Harrân halkını ikna ettiğini ve Rûdis ile beraberindeki Müslümanların Harrân'ı fethettiklerini gördüler. Çünkü sahâbîler, Ersûs'u yakalama çabasına giriştiklerinde, Abdullah Yukanna Rûdis'i Harrân'a gönderip oranın fethinin sağlanması için emir vermişti. Rûdis, Abdullah'ın arkadaşlarından yüz atlı ile beraber Harrân'a gelmişti. Şehre girdiklerinde halkın surlara çıkmış olduğunu gördüler. Burada onlara bir konuşma yapan Rûdis, şehadet getirerek İslâm'a girdi. Patriklerinin Müslüman olduğunu gören Harrân halkı -çok az kişi hariç- Müslüman oldular. Buradaki bütün kiliseler de mescide çevrildi.²³⁸ Harrân'ın fethinden sonra Abdullah Yukanna, er-Ruhâ'dan çıkıp Harrân'a geldi. er-Ruhâ'nın yönetimi hakkında sahâbîlerin fikirlerini almak üzere istişare etti. Çünkü er-Ruhâ'nın birçok sığınak ve kalesi vardı. Saîd b. Zeyd, geçici süreliğine kalelerin halkın elinde bırakılmasını ve konunun İyâz b. Ganm'e danışılmasını istedi.²³⁹

Belâzürîye göre ise, Rakka'nın fethinden sonra İyâz Harrân'a yürüdü. İyâz, Rakka ile Re'sü'l-'Ayn arasında bir mevki olan Bacudda'da²⁴⁰ durdu ve öncü kuvvetini Harrân'a gönderdi. Öncü kuvvetlerin geldiğini gören Harrân halkı, şehrin kapılarını kapattı. Daha sonra İyâz da Harrân'a geldi. Yerli halk, İyâz'a bir elçi gönderdi. İyâz'ın önce er-Ruhâ'ya gitmesini, er-Ruhâlîlerle anlaşması halinde aynı şartlara tabi olarak kendilerinin de teslim olacaklarını ve ayrıca Hıristiyanların da bunu kabul edeceğini bildirdiler. Bunun üzerine İyâz er-Ruhâ'ya gitmiş ve büyük bir güçlkle karşılaşmadan psikoposla mektuplaşma sonucu burayı kontrol altına almıştır.²⁴¹ Tekrar Harrân'a dönen İyâz, er-Ruhâ halkı ile yaptığı antlaşmanın aynısını Harrânlılarla da yaptı ve Harrânlılar şehrin kapılarını Müslümanlara açtı.²⁴²

Belâzürî'nin Vâkıdî'den rivayet ettiği bir haberde ise, Rakka'nın fethinden sonra İyâz'ın Harrân'ı fethetmeye geldiği kaydedilmiştir. Buna göre, Harrân'a gelen İyâz, halkın er-Ruhâ'ya gittiğini ve dolayısıyla şehrin boşaltılmış olduğunu gördü.

²³⁸ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 104-105.

²³⁹ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 105.

²⁴⁰ Sulak bahçelere sahip, ortasında akan pınarlarla insanların istifade ettiği büyük ve güzel bir köydür. Ayrıntılı bilgi için bk. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1: 313.

²⁴¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 249-250; . Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 2: 236.

²⁴² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 249-250.

er-Ruhâ'ya gidip er-Ruhâlîlarla anlaşmaya varınca, er-Ruhâlîlar kendilerine eman²⁴³ verilmesini isteyip, orada Harrânlılarla yapılan anlaşmanın kendileri için de geçerli olmasını istediler.²⁴⁴ Vâkıdî'nin başka bir rivayetinde ise, el-Cezîre halkından Harrânlılar dışında, İslâm'ı zorlama olmadan kabul eden kimse olmadı. Harrân'ın fethinden sonra bütün kiliseler mescide çevrildi. Harrân'daki büyük manastır fetihten sonra cuma mescidine çevrildi. Harrân halkından isteyen Müslüman oldu, isteyen de eski dini üzere kaldı. Sahâbîler kimseyi zorlamadı. Harrân'ın fethinden sonra 'Bey'atu Cürcîn' adında büyük bir anlaşma yapıldı.²⁴⁵

İbn A'sem de, Harrân'ın fethi ve bu şehrin kontrol altına alınmasıyla ilgili olarak şunları rivayet eder: İyâz Rumların Harrân'da yirmi bin kişilik bir ordu hazırladığı haberini alınca, o da ordusunu²⁴⁶ toplayıp Harrân civarına gelmiştir. Müslümanların gelişinden kalplerine korku düşen düşman ordusu İyâz'a bir kişi göndererek er-Ruhâ antlaşmasına göre teslim olmayı kabul etmişlerdir. İyâz bu çerçevede bir ahidname yazdıktan sonra Müslümanlar şehre girdiler. Bu olayın gerçekleştiği tarih, h. 19 senesinin Muharrem ayında bir pazartesi günü ve ikinci namazı vaktiydi. Alınması kararlaştırılmış bazı malları Harrânlılardan alarak bir süreliğine İyâz burada kalmıştır.²⁴⁷

1.6.4. Re'sü'l-'Ayn / 'Aynü'l-Verde (Ceylanpınar)

Re'sü'l-'Ayn, alan olarak Diyâr-ı Rebîa'da bulunan Kefertûsa'dan büyüktür. Topraklarında 300'den ziyade pınarın bulunduğu genellikle pamuk ekimi yapılan, düzlük yerde olan, ziraat ürünlerinin yetiştiği, ağaçların çok olduğu verimli topraklara sahip bir yerdir.²⁴⁸ Harrân, Nusaybin ve Düneysir arasında yer alan, geniş alana sahip bir el-Cezîre şehridir. Yâkût, kendi zamanında burada bulunan birçok

²⁴³ 'Emin olmak, güvenmek' anlamına gelen bu kelime hukuk terimi olarak, İslâm ülkesine girmek veya İslâm ordusuna girmek isteyen savaşçı bir gayri müslime verilen can ve mal güvencesinin taahhüdü, akdidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Nebi Bozkurt, "Eman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 75.

²⁴⁴ Belâziürî, *Fütûhu'l-büldân*, 251.

²⁴⁵ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 105.

²⁴⁶ Akbaş, Harrân halkına karşı İyâz'ın beş bin kişilik bir ordu ile çıkarma yaptığını ifade etmektedir. Ancak biz böyle bir bilgiye rastlayamadık. Akbaş, *Cezîre Bölgesi Fâtîhi İyâz b. Ganm*, 101.

²⁴⁷ İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 1: 255-256.

²⁴⁸ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (Beyrut), 74.

pınarın olduğunu ve ‘Aynü’l-Âs, ‘Aynü’s-Sarâr, ‘Aynü’r-Riyâhiyye, ‘Aynü’l-Hâşimiyye adındaki dört meşhur pınarın olduğunu söyler.²⁴⁹

er-Ruhâ’nın ikinci defa İyâz ve beraberindekilerle kuşatılıp alınmasından sonra, Cisir-i Membîc de dâhil er-Ruhâ’nın çevresindeki köyler de aynı şartlarla fethedildi. Daha sonra, İyâz ve beraberindekiler ‘Aynü’l-Verde’ye yani Re’sü’l-‘Ayn’e²⁵⁰ geldiler. İyâz, Rakka’nın sulh ile fethedilmesinden sonra Re’sü’l-‘Ayn’e gelmiş, ancak yüz binleri bulan Şehriyâd ordusuna karşı bir şey yapamamıştı.²⁵¹ Daha sonraları Harrân, er-Ruhâ, es-Suğn (es-Sin),²⁵² Eknâs,²⁵³ Serûc (Suruc), el-Amk gibi yerlerin tamamının fethedildiği bilgisi Diyâr-ı Rebîa genel sorumlusu Şehriyâd’a ulaştı. Şehriyâd ve devlet adamları kılık değiştirerek Re’sü’l-‘Ayn’e girdiler. Şehriyâd, Nasturiye kilisesinde²⁵⁴ namaz kıldı. Devlet adamları olan arkadaşları ile istişarede bulundu. Arapları oyalamaya çalışarak Şakrâ ve Za’kara adındaki iki Ermeni hükümdara bir mektup yazdı. Meyyâfârikîn, Hısn Keyfâ, Ercâs,²⁵⁵ Es’erd (Siirt)²⁵⁶ yöneticisi Hariftas b. Daders’e ve Ahlât, Erciş, Menazekerd, Havfâ ve Selyas’tan sorumlu Serevrend b. Zâvek’e birer mektup yazdı. Ayrıca, Cebel-i Senâsine sahibi Sulaytar b. el-Hezebrubî’e, Ninova ve Ninova şehirlerinden sorumlu Kral el-Antak’a ve el-Kehhâriyye sahibi el-Harr b. Salih’e de birer mektup yazarak yardım etmelerini söyledi. Arkadaşları bunu kabul etti. Şehriyâd Nasturiye kilisesinde bu mektupları yazıp elçilerle gönderdi. Gece olunca yine askerlerinin yanına döndü.²⁵⁷

İyâz b. Ganm, düşman kuvvetleri ile karşılaşır çarpışmak istemiyordu. Çünkü sahâbî arkadaşları savaşız şehirleri fethediyordu. Ama Ebû Ubeyde’ye bir mektup yazarak, kendilerine yardım gönderme isteğinde de bulundu. Şehriyâd’ın gönderdiği mektuplardan biri, Ermenî topraklarının hükümdarı Serevrend b. Zâvek’e ulaştığında, Şehriyâd’a yardım etmek üzere dört bin kişilik bir kuvvet gönderdi. Serevrend’in güzel bir kızı vardı. Serevrend’in kızının ismi Târun’dur. Târun, at

²⁴⁹ Yâkût, *Mu‘cemü’l-büldân*, 3: 14.

²⁵⁰ Kaynaklarda her iki isim de aynı yer için kullanılmaktadır. Şanlıurfa ilinin bugünkü Ceylanpınar ilçesidir.

²⁵¹ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi’l-Cezîre*, 34.

²⁵² el-Cezîre’nin yükseklerinde Sümeysât’a yakın bir kaledir. Vâkîdî, *Târîhu fütûhi’l-Cezîre*, 105.

²⁵³ Diyâr-ı Rebîa’da bir kaledir. Vâkîdî, *Târîhu fütûhi’l-Cezîre*, 105.

²⁵⁴ Re’sü’l-‘Ayn’da başkilisedir. Vâkîdî, *Târîhu fütûhi’l-Cezîre*, 106.

²⁵⁵ Ermeniye sınırları içindeki Erciş’te bir kaledir. Vâkîdî, *Târîhu fütûhi’l-Cezîre*, 106.

²⁵⁶ Dicle’nin kuzeyinde, Meyyâfârikî’nin güneyinde bir yerdir. Vâkîdî, *Târîhu fütûhi’l-Cezîre*, 106.

²⁵⁷ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi’l-Cezîre*, 106-107.

üzerinde çarpışmayı iyi bilen biriydi. Her kim onunla evlenmek istemişse de o reddediyordu. Evlenmek isteyen kişiyle çarpışma müsabakası yapar, eğer Târun galip gelirse o kişiyi kendinden aşağı görür ve onunla evlenmezdi. Cebel-i Senâsine sahibinin oğlu Mûş b. Sulaytar Ahlât'a, kızın babasının yanına hediyelerle gelmişti. Mûş b. Sulaytar Târun'u görünce önceleri sevmiş ve nişanlanmışlardı. Daha sonra kız onu bir müsabakada yenince birbirlerinden ayrıldılar²⁵⁸.

Şehriyâd'ın hükümdarlara gönderdiği mektupların üzerinden günler geçti. Târun dört bin atıyla ve Mûş da bin askerle Şehriyâd'ın yardımına geldiler. Bir rivayete göre, Târun'un Bûğûr adında cesaretli bir amcasının oğlu vardı. Târun onu seviyordu. Hîzân, Mâden, Ebrûn, Bedlîs ve Erzen²⁵⁹ Bûğûr'un elindeydi.²⁶⁰ Bûğûr da Şehriyâd'a yardım etmek üzere üç bin atlı ile gelmişti. Bedlîs'te amcasının kızı Târun ile karşılaşmış sohbet etmiş, Bûğûr Târun'a hediyeler vermiş ve beraber gelmişlerdi. Ama kız nedense Bûğûr'u sevmesine rağmen, o sıralarda Mûş'a bir mektup yazdı. Bu mektupta Târun pişmanlığını dile getirerek, Mûş ile evlenmek istediğini ve bir gece yarısı kimse görmeden gelip onu babasından istemesini belirtti. Böylelikle Bûğûr'a hükmedecekti. Ancak Târun'un bu planını biri gidip Bûğûr'a söyledi.²⁶¹

Bûğûr askerlerini toplayıp onlara hitapta bulundu. Arapların şehirleri fethettiğini ve Harrân, Serûc (Suruc), el-'Amk, el-Bîre (Birecik) ve Habur şehirlerinin fethedildiğini söyledi. Şehriyâd'ın zor durumda kalmasına karşılık ona yardıma gideceklerini de söyledi. Bununla beraber, dinlerini terk etmenin dışında, Araplara tabi olmalarının kendilerine iyilik getireceğini söyledi. Bûğûr askerlerine, Târun ile evlenmek istediğini ancak Târun'un Cebel-i Senâsine sahibinin oğlu Mûş ile evlenip birlik olacaklarını ve ellerindeki kalelere sahip olmak istediklerini belirtti.²⁶² Nihayetinde Bûğûr Araplardan eman alıp hayatı devam ettirmeyi düşünüyordu. Bûğûr, bir gece yarısında Mûş b. Sulaytar gibi giyinip Târun'un çadırına gitti. Hizmetçiler içeriye giren kişinin Mûş olduğunu zannedip onları baş başa bıraktı. Târun, içeri giren kişinin Bûğûr olduğunu sonradan anladı. Bûğûr Târun'a, Ermenilerle nasıl ilişki kurduğunu hesap sordu. Bûğûr, amcasının kızı

²⁵⁸ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi 'l-Cezîre*, 108.

²⁵⁹ Diyâr-ı Bekr tarafında birer kaledirler. Vâkıdî, *Târîhu fütûhi 'l-Cezîre*, 108-109.

²⁶⁰ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi 'l-Cezîre*, 107-108.

²⁶¹ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi 'l-Cezîre*, 109.

²⁶² Vâkıdî, *Târîhu fütûhi 'l-Cezîre*, 110.

Târun'u esir alıp, Diyar-ı Bekr taraflarındaki Mercu's-Suver kalesi yakınlarına kadar gittiler. Mûş ise, bu olaydan çok daha sonra Târun'un çadırına gelmişti.²⁶³ Mûş, Târun'un bir hile ile onu esir almasından da korkuyordu. Çadıra girip Târun'u göremeyince kapıdaki hizmetçilere ve hâciblere sordu. Herkes hayret ve şaşkınlık içerisinde girdi. Mûş ve askerleri civar yerlere dağılıp onları aradı. Mercu's-Suver'de onları buldular. Aralarında çarpışma meydana geldi. Bûğûr ve arkadaşları tekbirler getirince Müslüman oldukları anlaşıldı.²⁶⁴

Merc kalesinde yenilgiye uğrayacakları anda bin atlı Arap, Bûğûr ve beraberindekilerin yardımına yetişti. Mardinli rahip Mişa, Müslümanlara teslim olduğunda, Mardin'deki birçok kaleden sorumlu amcasının oğlu Tâlut'un da Müslüman olmasını istiyordu.²⁶⁵ Tâlut Müslüman olduğunda, Mişa İyâz b. Ganm'e bir mektup yazdı. İyâz bu duruma sevindi ve onlara İslâm'ı öğretmek üzere sahâbeden Âmir b. el-Ağvâs el-Ensârî'yi gönderdi. Günler sonra sahâbeden Abdurrahmân b. Ebî Bekr öncülüğünde bir birlik gönderen İyâz, elde edilen o surlardan yiyecek ve gıda getirtti. Sura vardıklarında Tâlut ile karşılaştılar ve Tâlut onlara özel bir ilgi gösterdi. Abdurrahmân ve beraberindekiler üç gün orada misafir oldular. Bûğûr'a yardım edip, Târun ve Mûş'un askerlerinden dört bin kişiyi öldürdüler. Mûş bu durum karşısında Reşmen²⁶⁶ yolunu takip ederek geceleyin Mercu'r-Ru'bân'a vardı. Mûş ve beraberindekiler Mercu'r-Ru'bân'da Şehriyâd'a katıldılar.²⁶⁷ Bûğûr ve arkadaşları ise düşmana karşı yardım ettikleri için sahâbeye teşekkür ettiler. Bûğûr sahâbilerle beraber gidip İyâz b. Ganm ordusuna katılacaktı. Mardin'e uğradıklarında Mişa b. Abdilmesih (r.a)²⁶⁸ onları karşıladı. Mişa, Buğur'a Kefertûsa'ya²⁶⁹ gidip orayı fethetmesini istedi. Mişa, Kefertûsa'ya gece girmelerini ve şehri korumak için görevlendirildiklerini söylemelerini istedi.²⁷⁰

H. 17 yılı Zilhicce ayında bir gece vaktinde, Bûğûr ve arkadaşları Kefertûsa şehrinin Düneysir'e bakan kapısından içeriye girdiler. Kim oldukları sorulduğunda, Şehriyâd'ın askerleri olduklarını ileri sürdüler. Tesadüfen, Şehriyâd'ın Kefetûsa'ya

²⁶³ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 111.

²⁶⁴ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 112-113.

²⁶⁵ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 114.

²⁶⁶ el-Cezîre taraflarında büyük bir şehirdir. Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 115.

²⁶⁷ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 115.

²⁶⁸ Mardin'in fethinden önce Müslüman olan eski bir rahip. Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 116.

²⁶⁹ Dârâ ve Re'sû'l-'Ayn arasında bir el-Cezîre şehridir. Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 116.

²⁷⁰ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 116.

bir gurup asker göndereceği haberi önceden gelmişti.²⁷¹ Bûğûr bir yolunu bulup Kefetûsa yöneticisi patriğin boynunu vurdu. Bûğûr arkadaşlarını surlara yerleştirdi. Şehriyâd'ın askerleri geldi. Onlara kapıyı açıp içeri aldılar. Şehriyâd'ın askerlerinin başında, hâcib Kelcurcî vardı. İçeride tekbir getiren Müslümanlar, bin kişilik Şehriyâd ordusunu esir aldılar. Şehir halkı korktu ve kimse bir şey yapamadı. Bir sonraki gün şehir meydanında halkı toplayıp onlara Müslümanlara güvenmelerini söylediler. Halk da itaat etti. Bûğûr ve arkadaşları, yiyecek ve azıklarla yollarına devam edip İyâz'ın yanına vardılar. Bûğûr'un bu yaptıkları İyâz'a söylenince, İyâz şükretti.²⁷² Bûğûr Kefetûsa'da yönetici olarak kaldı. Re'sü'l-'Ayn fethedildikten sonra İyâz onu buraya vali tayin etti. Târûn da Müslüman oldu. İyâz, amca çocukları olan Bûğûr ve Târûn'u evlendirdi. Onlara çok miktarda mal da verdi.²⁷³

Mercu'r-Ru'bân Savaşı (3 Safer 17-24 Şubat 638): Şehriyâd ordusu ile İyâz b. Ganm arasında meydana geldi. Mercu'r-Ru'bân, Halep ile Sümeysât arasında Ru'bânü'l-Mündesire'ye yakın bir yerdir.²⁷⁴ İyâz, Hâlid b. Velîd'e, Abdüddâr oğullarından Amr b. Sâlim komutasında, düşman ordusunun sağında bin kişiyle pusuya yatmasını istedi. Bin atlıyı da sol cenaha yerleştirmesini istedi. Savaş çıkmadan pusudan çıkmamalarını emretti. Müslümanların savaş hazırlığı içerisinde olduğu haberi Bizanslılar arasında yayıldı.²⁷⁵ Ara ara bazı küçük çaplı çarpışmalar oldu. Savaşın üçüncü gününde, Hâlid b. Velîd Müslüman ordusunu savaş pozisyonuna soktu. Sağ kanada Arap Bahîle kabilesi ile Kudâa'nın bir kolu olan Nehd kabilesini²⁷⁶ ve sol kanada da Adî, Nemîr, Fezâre ve Sünbüs kabilelerini yerleştirdi. Kinde, Âmile, Mürre, Becîle, es-Sekâsik ve es-Sükûn kabilelerini de her iki kanada dağıttı. Sağ kanadın bayraktarı Amr b. Süraka el-Avfî, sol kanadın bayraktarı da Dırâr b. el-Ezver oldu. En önde Abdurrahman b. Ebî Bekr vardı.²⁷⁷ Müslümanların savaş hazırlıklarına girdiğini duyan Şehriyâd, patrik ve yöneticilerini toplayıp bir konuşma yaptı.²⁷⁸ Abdullah Yukanna ve beraberindekiler er-Ruhâ'dan; Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ın göndermesiyle Dâmis Ebü'l-Hevl de Fırat yolu

²⁷¹ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 117.

²⁷² Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 118.

²⁷³ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 158.

²⁷⁴ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 156.

²⁷⁵ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 119.

²⁷⁶ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 121.

²⁷⁷ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 122.

²⁷⁸ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 123.

üzerinden Sümeysât'tan geldi. Dâmis, iki bin kişi Sümeysât'ta bırakıp geri kalanlarla gelmişti. Son olarak Saîd b. Zeyd ve beraberindekiler de onlara katıldı. Çıkan bu zorlu savaşta Bizans ve Ermenîlerden seksen bin yedi yüz kişi öldürüldü. İyâz, Mercü'-Ru'bân'da esir alınanları, Salt b. Mâzin b. Rebîa komutasında Kefertûsa'ya gönderdi. Şehriyâd bu savaşta öldürüldü. Hâlid b. Velîd, Abdullah Yukanna ve bazı Müslümanlar ise esir düştü.²⁷⁹

Mercü'r-Ru'bân savaşının olduğu gecenin sabahında Re'sü'l-'Ayn valisi Mürtemyuş, şehir meydanında Hâlid b. Velîd ve beraberindekilerin boynunu vurmak istedi. Yine o sabah, İyâz ve beraberindekiler İstahrûn kapısından Re'sü'l-'Ayn'e girdiler.²⁸⁰ İyâz'ın amacı savaş yapmak değil, esir olan arkadaşlarını kurtarmaktı. Bu savaşta Cemil b. Saîd ed-Devsî adındaki gencin rolü büyüktü. Bu genç, İyâz ile beraber şehre girmiş ve Müslüman olmuştu. İyi bir okçuydu. Kendisine bir taş isabet etmesi sonucu şehit oldu. İyâz, Cemil'in cenaze namazını kılıp onu orada defnetti. Düşman safı, Cemil'in ölmesine sevinmişlerdi. Mürtemyuş ise çok zor durumda kalmıştı. Gece vakti Nasturiye kilisesine gidip namaz kıldı ve orada bir kurban kestirdi.²⁸¹

Re'sü'l-'Ayn yöneticisi Mürtemyuş'un Ersalûs adında bir kardeşi vardı. Kardeşi ona, Araplardan kurtulamayacağını ve eman almasını söylediye de Mürtemyuş bunu kabul etmedi. Üstelik Mürtemyuş Ersâlus'u tehdit etti. Mürtemyuş patrik, yönetici, devlet adamları ve halkın tamamının Nasturiye kilisesinde toplanmasını emretti. Kiliseye girip kapıları kapadılar. Mürtemyuş onlara yaptığı konuşmada, kendisine biat etmelerini ve Araplar karşısında onunla beraber olacaklarına dair güven sözü vermelerini istedi. Nasturiye'de toplantı halindelerken, Müslümanlar onları muhasara edip rehin aldı. Karşı çıkanlar ise öldürüldü.²⁸²

Re'sü'l-'Ayn savaşı, h. 17 yılı Rebûlevvel ayında ve bir Salı gününde meydana geldi. Bu savaşta, Şehriyâd ordusundan yirmi bin atlı ile on bin kişi esir alındı.²⁸³ İyâz, Abdullah b. Ca'fer et-Tayyâr ile birlikte humus²⁸⁴ ve yazdığı mektubu

²⁷⁹ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 133-139.

²⁸⁰ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 139.

²⁸¹ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 140.

²⁸² Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 151-152.

²⁸³ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 156.

Halîfe Hz.Ömer'e gönderdi. Abdullah ile beraber, ensar ve muhacirden oluşan yüz atlıyı da Medine'ye gönderdi. İyâz, 'Aynü'l-Verde'de tam bir ay kaldı. Buradan ayrılırken, Arfece b. Mâzin el-Âmirî'yi vali tayin etti. Buradan Dârâ'ya gitti. Hz. Ömer'e Re'sü'l-'Ayn'ın fethedildiği haberini verdiği mektubunda, Diyâr-ı Bekr'e gideceğini de söyledi.²⁸⁵

Belâzürî, Vâkıdî'den aktararak haber verdiği bir başka rivayete göre; Halîfe Hz. Ömer, İyâz b. Ganm'e bir mektup yazarak Umeyr b. Sa'd'ın²⁸⁶ 'Aynü'l-Verde'ye göndermesini emretti. Bu mektup üzerine Umeyr komutasında 'Aynü'l-Verde'ye giden öncü kuvvetler, bazı çiftçilere baskınlar yaparak saldırıya geçmiş ve düşmanlara ait hayvanlardan bir kısmını ganimet olarak elde etmişlerdir. Bu sebeple, halk tarafından şehir kapıları kapatılıp, Müslümanlara karşı mukavemette bulunmak amacıyla kalelerin üzerine mancınıklar yerleştirilmiştir. Atılan taş ve oklarla bazı Müslümanlar öldürüldü.²⁸⁷ Re'sü'l-'Ayn, el-Cezîre'nin diğer yerleşim yerlerinden farklı olarak, yapılan savaş sonucu ve halkından kimse esir alınmadan, kendilerine harac ve cizye konulmak şartıyla fethedildi.²⁸⁸

İbn A'sem ise, Re'sü'l-'Ayn'ın fethedilme sürecine daha detaylı yer verir. İbn A'sem'e göre, er-Ruhâ'nın fethedilmesinden sonra İyâz Re'sü'l-'Ayn'ın fethi için, atlıların da için de bulunduğu bazı askerleri Re'sü'l-'Ayn'e yönlendirdi.²⁸⁹ O

²⁸⁴ Gayri Müslimlerden elde edilen ganimetlerden, devlet bütçesine ayrılan beşte birlik paydır. Ayrıntılı bilgi için bk. H. Yunus Apaydın, "Humus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 365-369.

²⁸⁵ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 157-158.

²⁸⁶ Re'sü'l-'Ayn'ın fethini gerçekleştiren şahsiyetin kim olduğu konusunda, Taberî ve Belâzürî'de birbirinden farklı isimlerin geçmesi kesin bir sonuca varılmasını zorlaştırmıştır. Taberî'de, daha küçük yaşta olan Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın oğlu Ömer b. Sad olarak kaydedilmiş. Belâzürî'de ise, Umeyr b. Sa'd olarak geçmektedir ki bu şahsiyet Umeyr b. Sa'd b. Ubeyd b. Nu'man b. Kays b. Amr b. Zeyd b. Ümeyye b. Zeyd b. Mâlik b. Avf b. Amr b. Avf'tır (v. 63/682). Hz. Peygamber'in sahâbelerinden biri ve Halîfe Hz. Ömer'in de bir ara Hıms valisidir. (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 4: 277, 374). Rivayetlere göre Umeyr, ensardan ve Evs kabilesinden biridir. Hz. Ömer zamanında Şam taraflarına gönderilen bir ordunun komutanı (İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rîfet's-Sahâbe*, 4: 280) ve Hz. Ömer'in kendisini takdir ettiği bir isimdir (ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (Müessesetü'r-Risâle), 2: 559). Belâzürî, Re'sü'l-'Ayn'ı fetheden kişinin bunun, yani Umeyr b. Sa'd el-Ensârî olduğunu söyler (Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 10: 265). Ancak Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın Ömer ve Umeyr adında iki farklı çocuğunun olduğunu da tespit ettik. Bunlardan biri Umeyr b. Sa'd b. Ebî Vakkâs b. Üheyb b. Abdi Menâf b. Zühre'dir (annesi Selmâ bt. Hasefe b. Sakf olup babasından önce vefat etmiştir). (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5: 129) Diğeri ise, Ömer b. Sâ'd b. Ebî Vakkâs ve annesi Zabiye bt. Âmir b. En-Nemr b. Kasit'tir (Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 10: 25).

²⁸⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 253.

²⁸⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 253-254.

²⁸⁹ Belâzürî'den rivayetle, Re'sü'l-'Ayn'e gönderilenlerin başında komutan olarak Umeyr b. Sa'd'ın bulunduğunu söyler.

zamanlarda Re'sü'l-'Ayn'de, ne olacağını bir günlük mesafeden gören, anlayan keskin bakışlı el-Hâris isminde bir adam vardı. Müslüman ordusunun bu şehre yaklaşmasına bir günlük mesafe kala, siyah toz dumanları ve kara bulutlar oluştu. Şehir halkı el-Hâris'e durumu sorduğunda, olumsuz hava olayları sebebiyle herhangi bir bilgiye muttali olamadığını söyledi. Lakin yine de, çıkabilecek bir gürültüden yola çıkarak bir şeyler öğrenmenin mümkün olabileceğini ve Re'sü'l-'Ayn halkının, hayvanlarını sahraya salabileceklerini bildirdi. Bunun üzerine, şehir halkı atlarını, ineklerini, develerini ve otlak hayvanlarını sahraya çıkardılar. İyâz b. Ganm Müslüman ordusuyla Re'sü'l-'Ayn'e vardıklarında güneş doğmuş ve güzel bir hava kâkimdi. Re'sü'l-'Ayn çölündeki otlak hayvanları görünce onları elde ettiler ve bunun üzerine el-Hâris bağırarak Re'sü'l-'Ayn halkına haber verdi. Bu haber üzerine, Re'sü'l-'Aynliler şehrin kapılarını kapatıp burçlara tırmandılar. Müslümanlar kalenin duvarına yaklaştıklarında, halk taş ve oklar atmaya başladı. Bu şekildeki çarpışmada, bazı Müslümanlar orada şehit oldu. Daha sonra, patriklerden biri kalenin duvarına yükselerek Müslümanlara hakaretler etmeye başladı.²⁹⁰

Belâzürî ve Taberî'nin İbn İshâk rivayeti birbirini doğrulamaktadır. Taberî'nin İbn İshâk'tan rivayetle kaydettiği bilgiler çerçevesinde, Re'sü'l-'Ayn h. 19 yılında fethedilmiştir. Ancak Vâkıdî'ye göre, Mercu'r-Ru'bân savaşından yaklaşık bir ay sonra Re'sü'l-'Ayn savaşı meydana gelmiş ve Re'sü'l-'Ayn fethedilmiştir.

Belâzürîye göre en doğru görüş, Umeyr b. Sa'd'ın Re'sü'l-'Ayn'ı savaşla fethettiği bilgisidir. Ayrıca Belâzürî'ye göre, el-Heyssem b. Adî'nin Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Re'sü'l-'Ayn'ı fethettiğine dair iddaasının da doğru değildir.²⁹¹ Re'sü'l-'Ayn'ın fethinden sonra h. 19'da yine yerleşim yerlerinden Tell Mevzen de (Viranşehir) er-Ruhâ şehrinin fethi esaslarına göre fethedildi.²⁹²

²⁹⁰ Akbaş, bu gelişen olayı Harrân'ın fethi için zikretmiştir. Ancak İbn A'sem bu olayı, Re'sü'l-'Ayn'ın fethi için bahsetmektedir. Akbaş, *Cezîre Bölgesi Fâtîhi İyâz b. Ganm*, 101. Karşılaştırınız İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 1: 256-257.

²⁹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 254.

²⁹² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 252.

1.6.5. Sümeysât (Samsat)

Kaynaklarda Sümeysât diye geçen Samsat, Fırat'ın batısında el-Cezîre'nin gediğinde bir şehirdir.²⁹³ Belâzürî'ye göre, İyâz er-Ruhâ halkını itaat altına alıp fethi gerçekleştirdikten sonra Harrân'a tekrardan döndü. O sırada Safvân b. Muattal ve Habib b. Mesleme'yi Sümeysât'a gönderdi. Ancak İyâz, Harrân halkıyla anlaşmaya vardikten sonra buraya geldi. İyâz Sümeysât'a vardığında, Safvân ve Habib'in Sümeysât'ın birçok köylerini ve kalesinin fethedilmiş olduğunu gördü. İyâz, yine er-Ruhâ antlaşmasının maddelerine göre Sümeysât halkıyla bir antlaşma yaptı.²⁹⁴

Serûc (Suruc) ve Ardü'l-Beyzâ (Birecik) gibi Diyâr-ı Mudar bölgesinin diğer bazı yerleşim yerleri de fethedildikten sonra, Sümeysât halkının İyâz ile yapılan antlaşmayı bozdukları haberi geldi. Bunun üzerine ikinci bir defa Sümeysât'a gelerek burayı muhasara altına alan İyâz, tam manada fetih sağlayıncaya kadar Sümeysât'ta kalmıştır.²⁹⁵

1.7. DİYÂR-I REBÎA 'NIN FETHİ

Diyâr-ı Rebîa, Musul ve Re'sü'l-'Ayn arasında kalan yerleşim yerine verilen isimdir. Geniş topraklara sahip ve birçok köyü vardır.²⁹⁶ Milâttan önce el-Cezîre bölgesine yerleşen Arap nüfusu milâttan sonrasına oranla daha azdır. Nüfus gittikçe çoğalmıştır. Özellikle Rebîa Araplarının iki büyük kolu olan Tağlîb b. Vâil ile Bekr b. Vâil kabilesi el-Cezîre'nin doğu kısmına yayılmışlardır. Tağlîbliler Habur havzasında, Bekr b. Vâil ise daha çok Dicle'nin kenarında yaşam sürdürüyorlardı. Tağlîb'e oranla daha çok yayılma gösteren Bekr b. Vâil kabilesi zamanla kendi başına yurt haline geldi.²⁹⁷

²⁹³ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (Beyrut), 76.

²⁹⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 250.

²⁹⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 251-252.

²⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *el-Hazel ve'd-dâl beyne'd-dûri ve'd-dârât*, (b.y.: t.y.), 11.

²⁹⁷ Yımanç, "Diyarbakir", 3: 606.

1.7.1. el-Mevsil (Musul)

el-Mevsil, geniş topraklara sahip olması bakımından benzeri az bulunan İslâm beldelerinden biridir. el-Cezîre ve Irak'ı veya Dicle ve Fırat'ı ya da Dârâ ve el-Hadîse'yi birbirine ulaştırması, birkaç yerleşim yeri arasında kavşak olması itibariyle el-Mevsil diye isimlendirilmiştir. Güzel alanlara sahip, yolcuların durup konakladıkları, Dicle'nin batısında (sağ tarafında) kurulu bir şehirdir.²⁹⁸ Makdisî'ye göre, önceleri buranın adı 'Havlân' iken, sonradan buraya yerleşip imar eden Araplar bu şehre Musul ismini vermişlerdir.²⁹⁹

İyâz b. Ganm Beled³⁰⁰ şehrinin fethine müteakiben, Musul şehrine gelerek buradaki iki kaleden birisinin fethetti.³⁰¹ Daha sonraları h. 20 yılında Utbe b. Ferkad es-Sülemî buranın fethini sağlayınca, Hz. Ömer Utbe'yi Musul'a vali olarak atadı. Ancak kısa bir süre sonra Musul halkı Utbe'ye karşı çıkmıştır.³⁰² Şehrin doğusundaki kalenin fethi, savaş yapmakla gerçekleşti. Dicle'nin diğer tarafındaki kale halkı ise, yerlerinde kalıp cizye verme koşuluyla antlaştılar. Şehirde bulunan manastırlarda kalan sakinler de, aynı şekilde Utbe ile antlaştı. Daha sonra Kürtlerin bulunduğu kaleler ve bazı köyler fethedildi.³⁰³ Halîfe b. Hayyât'a göre bir kalenin dışında Musul'un tamamı h. 18 yılında fethedildi.³⁰⁴ Vâkîdî ise, Hâlid b. Velîd'in el-Mevsil'i fethettiğini iddia eder.³⁰⁵

Hz. Ömer daha sonraları Utbe'yi azletmiş ve onun yerine Herseme b. Arfece el-Bârikî'yi Musul valiliğine tayin etmiştir. Musul'un bir kalesi vardı. Hıristiyanlar'a ait manastırlar ve Yahudilerin de bir kalesi bulunmaktaydı. el-Mevsil'i imar ederek şehir haline getiren Herseme b. Arfece oldu. Ayrıca, Herseme el-Mevsil'e büyük bir

²⁹⁸ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 5: 223; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 176; Sâmi es-Sekkâr, "Musul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 361.

²⁹⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, 1: 138-139; Sekkâr, "Musul", 31: 361.

³⁰⁰ Dicle nehri üzerinde Musul'un yukarısında bir şehirdir. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1: 281.

³⁰¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 479.

³⁰² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 476; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 176 (İbnü'l-Fakîh onun burada öldürüldüğünü ve halife Hz. Ömer'in onun yerine Herseme'yi tayin ettiğini söyler); Sekkâr, "Musul", 31: 361.

³⁰³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 476. Belâzürî ayrıca bir rivayette, İyâz'ın buraya gelerek fethettiğini kaydetmiş ancak buna ihtimal vermemiştir. Bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 479.

³⁰⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 139; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-Sahâbe*, 3: 561.

³⁰⁵ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 236.

camii yaptırdı.³⁰⁶ Fethinden yaklaşık yarım asır sonra, 690 yılında Abdülmelik Musul, Azerbaycan ve Ermeniye'yi Irak bölgesinden ayırıp bütün bütün Harrân vilayetine bağlamıştır.³⁰⁷

1.7.2. Nusaybin

Helenistik dönem ve Roma İmparatorluğu sikkelerinde Nusaybin'in ismi 'Nesibi' şeklindedir. Kalkolitik dönemden bu yana, kesintisiz şekilde bir yerleşim yeri olarak kullanıldı. Tarih içerisinde Nsepi, Nitibin, Nizzibi, Nesebis, Nitibeni, Nasîbîn ve Mıdzbin gibi isimlerle anılmıştır.³⁰⁸ Bazı çağdaş araştırmacılar, Arapça kaynaklarda Vâkıdî'nin 'Nasîbînü's-Suğrâ'³⁰⁹ ve Yâkût'un da 'Nesîbînu'r-Rûm'³¹⁰ diye bahsettiği yerin, Siverek ilçesine bağlı Nisibin/Azıklı adındaki köy olduğu kanaatini ileri sürmüşlerdir. Akhar (Akkad) adı ile Nemrut tarafından kurulan Nusaybin ismine, Asurlar zamanındaki kitabelerde 'Nasibina' (Sütun) şeklinde rastlanmaktadır. Asurlulardan sonra Ârâmî, Med, Babil ve Pers gibi Sâmî kökenli kavimlerin hâkimiyeti altındaydı.³¹¹ IV. yüzyıla gelindiğinde, Nusaybin Hıristiyanlığın üç önemli şehrinden biriydi. Milâdi 489 yılında, Urfa'daki Nastûrî metropolitliği buraya taşındı. İslâm fethinin bu çevrelerde (Suriye ve İran'da) gerçekleştiği tarihte, Nusaybin de diğer komşuları gibi, Bizans-Sâsânî çekişmesine yakından tanıklık ediyordu.³¹²

Nusaybin, el-Cezîre bölgesinde, Musul'dan Şam'a giden kabilelerin anayolu üzerinde mamur şehirlere biriydi. Orta çağ kaynaklarında, Nusaybin'de oturan yerli halktan rivayetle, o zamanlarda Nusaybin'in yaklaşık dört bin bahçesi vardı. Mesafe olarak Sincar ile Nusaybin arası dokuz fersah, Musul'a altı ve Duneysir'e³¹³ de iki günlük uzaklıktadır. Nusaybin'de Rumlar'ın inşa ettiği bir sur vardı.³¹⁴

³⁰⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 476; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 176.

³⁰⁷ Yımanç, "Diyarbakir", 3: 606.

³⁰⁸ Ömer Tokuş, "Fethinden Selçuklulara Kadar Nusaybin", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (Nisan-2018): 169.

³⁰⁹ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, 2: 120.

³¹⁰ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 5: 288.

³¹¹ Tokuş, "Fethinden Selçuklulara Kadar Nusaybin", 169.

³¹² Tokuş, "Fethinden Selçuklulara Kadar Nusaybin", 171.

³¹³ Mardin ilinin bu günkü Kızıltepe ilçesidir.

³¹⁴ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 5: 288.

Vâkıdıye göre de, İyâz Dârâ'yı fethettikten sonra Beyruhâ'ya³¹⁵ geldi. Dârâ halkından alınan vergilerin 1/4'ü veya 1/5'i Beyruhâ halkından da alınmak suretiyle sulh yapmayı kabul ettiler. İyâz, Beyruhâ'dan Bâemâ'ya³¹⁶ indi. Bâemâ, Yahudiler için kutsal bir yerdi. Yâhudi peygamberlerden biri olan Hazkeyal İbn Bazyâ'nın inşâ ettiği bir yerdi. İyâz Bâemâ'ya geldiğinde, Nusaybin yöneticisi Tiryatis devlet erbâbını ve şehir dihanlarını Meryem kilisesinde toplayıp istişarede bulundu. Yaptığı konuşmada, Nusaybin halkını kurtarmak için sulh yapılabileceğini söyledi. Daha sonra, Tiryatis ileri gelenlerden elli kişiyi alıp Rûm kapısına doğru Müslüman ordusuna yönelip gittiler. İyâz onları saygın bir şekilde karşıladı. Kısa bir diyalogdan sonra Dârâ halkının kabul ettiği sulh şartlarına göre Nusaybin de fethedildi. İyâz, Nusaybin'deki Meryem kilisesini camiye çevirdi. İyâz'ın yanında bulunan ensar ve muhacirden kırk kişilik sahâbîden her biri, Nusaybin'de birer mescid inşâ etti. Rûm kapısına yakın bir yerde olan Deyrû'n-Nüzür kilisesine mensup kişilerin tamamı olmak üzere, Nusaybin'deki birçok kişi İslâm'a dâhil oldu. İyâz Nusaybin'de yaklaşık bir ay kaldı. İyâz oradan Diyâr-Bekr'e gideceği sıralarda Patrik Tiryatis de Müslüman oldu. Bundan sonra yöneticilik de yapmadı. Tiryatis, Hz. Osman'ın döneminde vefat etti. İsmail b. Âmir el-Kindî ve amca çocuklarından on kişi ile beraber Kinde mescidinde İslâm dininin kurallarını öğretti ve Nusaybin halkı arasında adaletle hükmetmeye çalıştı.³¹⁷

İbn A'sem'e göre, h. 19 yılında er-Ruhâ'nın fethinden sonra İyâz b. Ganm Meysere b. Mesruk el-Absî'nin komutasında 1000 kişilik bir süvari birliğini Habur taraflarına göndermiştir. Meysere, bu belde güzergâhında yol üstündeki yerleri de fethetti ve Habur'a ulaştı. Her iki taraftan da ölenlerin olduğu bir çarpışma sonucu Meysere burayı cizyeye bağlayıp, elde ettiği ganimet ve hediyelerle İyâz'a dönmüştür. Tam bu sırada İyâz Nusaybin taraflarına doğru intikal etmeye başlamıştır. İyâz'ın ordusunun geldiğini gören Rumlar, Nusaybin kalesine iltica ettiler. İyâz da askerlerine şehri dört bir yandan kuşatmalarını emretti. el-Cebel, es-Sûk, Sincar ve Rum kapıları diye şehrin dört tarafında büyük, ana giriş kapıları vardı. Her bir büyük kapıya birer gurup müdafî yerleştirildikten sonra iki taraf çarpışmaya başlamış ve savaş gerçekleşmiştir. İyâz, kalenin elde edilmesinin

³¹⁵ Dârâ ve Nusaybin arasında bir yerdir. Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 159.

³¹⁶ Nusaybin taraflarında bir köydür. Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 159.

³¹⁷ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 161-162.

zor olacağını anlaması üzerine orada konaklamaya karar verdi. Bu arada Umeyr b. Sa'd, Sincar'ın fethini sağlayıp birkaç gün içerisinde tekrardan İyâz'ın yanına dönmüştür.³¹⁸ İbn A'sem, Nusaybin'in fethi henüz gerçekleşmemişken Âmid'in ve Meyyâfârikîn'in fethinin gerçekleştiğini ifade eder ve Nusaybin'in fethi için alınan tedbirlerden bahseder. Buna göre, tam bir senelik kuşatma sonrasında İyâz, ordu komutanlarını toplayarak onlarla istişare etti. Irak'ta Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın emrinde görev yapmış bir komutan fikrini beyan etti. Bu fikir doğrultusunda, gece vaktinde akreplerle dolu küpler mancınıklara atılarak bir kısım düşmanlar öldürüldü. Sabahleyin akreplerin sokmasından ölenleri gören halk, bir yandan akrepleri öldürüp bir yandan da Müslümanlarla savaştı. Müslümanlara karşı giriştikleri çarpışmada başarısız olan Nusaybin halkı, eman istemek zorunda kaldı. İyâz b. Ganm Nusaybin halkına eman verdi. İyâz, Nusaybinliler'den elde ettiği ganimetten Halîfe Hz. Ömer'e beş adet koyun gönderdikten sonra geri kalan malları askerler arasında dağıttı.³¹⁹

Belâzürî, el-Cezîre'nin fethinin tamamlanmasına yakın bir zamanda Nusaybin'in fethedildiğini belirtmektedir. H. 19 veya 20 yılında, İyâz Kefertûsa³²⁰ kalesini savaşla fethettikten sonra, er-Ruhâ antlaşmasının maddelerine göre Nusaybin'in fethini gerçekleştirdi.³²¹ Taberî'ye göre de, h. 17 yılında Abdullah b. Abdillâh b. İtbân ve beraberindeki kuvvet, İyâz b. Ganm'in emriyle Dicle yolunu takip ederek önce Musul'a oradan da Beled'i geçerek Nusaybin'e gelmiştir. Abdullah Nusaybin'de herhangi bir düşman kuvvetiyle karşılaşmamış ve onlarla Rakka halkı gibi sulh yapmıştır.³²² Bir rivayete göre de, Sa'd b. Ebî Vakkâs Hıms'ın kuşatılması sürecinde Abdullah b. Abdillâh b. İtbân'ı buraya göndermiştir.³²³

Taberî'nin, h. 17 yılında Abdullah'ın Nusaybin halkıyla yaptığı musalaha ile Belâzürî'nin, Nusaybin'in h. 19 yılında fethedildiğine ait rivayetler arasında görünen tarih farklılığını, Nusaybin'in iki defa fethedildiği cihetiyle anlamak pek de yanlış

³¹⁸ İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 1: 258.

³¹⁹ İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 1: 259-260.

³²⁰ Konum olarak Re'sü'l-'Ayn ve Dârâ arasında yer alan, Dârâ'dan beş fersah uzaklıkta bulunan el-Cezîre köylerinden biridir. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 4: 468.

³²¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 252.

³²² Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4: 54.

³²³ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi-IV*, 4: 81.

olmayacaktır.³²⁴ Çünkü el-Cezîre bölgesinde bu şekilde yani birkaç kez fethedilen beldelerin olduğu, klasik İslâm tarihi kitaplarında zikredilen verilerle sabittir.

1.7.3. Sincar ve Dârâ

Sincar, Diyâr-ı Rebîa çölünün ortasında, Sincar Dağı denilen dağa yakın bir yerdir. el-Cezîre’de, hurma ağaçlarının en çok bulunduğu şehirdir.³²⁵ İslâm fethinin gerçekleştiği sıralarda bu şehir Bizans’ın elindeydi. Perviz adındaki Kisra, kendisine isyan suçuyla getirilen yüz İranlının öldürülmesini istedi. Kisradan bunların affedilmesi istendi. O sırada, Kisra Sincar’ı fethetmeye çalışıyordu. Kisra, bu yüz İranlıyı Sincar’da mücadele etmeleri için gönderdi. İki yolda öldü ve kalan doksan sekiz kişi Sincar’a varıp İranlı savaşçılarla birleşti. Bunlar şehri tek başlarına fethedip Sincar’a yerleşmişlerdi. el-Cezîre fetihleri esnasında, Ahlât’tan ayrılan İyâz, bir ordu göndererek Sincar’ı sulh ile fethetti. İyâz, Sincar’ı fethettikten sonra bazı Arapları yerleştirdi.³²⁶

Sincar’ın fethi hakkındaki bir başka rivayet de, h. 19 yılında Nusaybin’in kuşatılması sırasında çarpışma devam ederken, İyâz’ın Umeyr b. Sa’d el-Ensârî’yi Sincar’ın fethini gerçekleştirmek üzere göndermiş olmasıdır. Sincar’a gelen Umeyr, Sincar halkıyla girdiği mücadele sonucu bazılarını öldürmüştür. Bu şekilde bir günlük bekleyişten sonra, Sincar halkının eman istedi. 3000 nakit dinar ve kişi başına dört dinar cizye vermeleri şartı ile musalaha sağlanmıştır.³²⁷

Dârâ ise, yine Diyâr-ı Rebîa bölgesinde yer alan bir şehirdir. Zirai ekimin yapıldığı, ağaçları ve akarsuları olan küçük bir gezinti şehridir.³²⁸ Vâkıdîye göre, İyâz Re’sü’l-‘Ayn’dan ayrıldıktan sonra Dârâ’ya indi. Şehir haklı toplanıp İyâz’dan sulh talep etti. Bunun üzerine Dârâ halkı 20.000 miskal altın, 30.000 miskal gümüş ve silahları kendilerinde kalmamak gibi şartlarla teslim oldu. Bunun üzerine kiliselerini yaptılar. Bunlardan çok azı Müslüman oldu. Aynı zamanda cizye

³²⁴ Yâkût da her iki rivayeti vermekle yetinmiştir. Bk. Yâkût, *Mu‘cemü’l-büldân*, 5: 289.

³²⁵ İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-memâlik*, (Beyrut), 74.

³²⁶ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 254; Vâkıdî, *Târîhu fütûhi’l-Cezîre*, 151.

³²⁷ İbn A’sem, *Kitâbü’l-fütûh*, 1: 258.

³²⁸ İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-memâlik*, (Beyrut), 74.

vermeleri kararlaştırıldı.³²⁹ Ancak Belâzürî, Mardin kalesinin fethinden sonra er-Ruhâ antlaşması maddeleri çerçevesinde Dârâ şehrinin fethedildiğini kaydetmiştir.³³⁰

Dârâ şehri, Bizans'ın el-Cezîre'deki garnizon kenti olması itibariyle kuşatılmasında zorluklar yaşanmıştır. Klasik Arap kaynaklarında, Dârâ'nın fethedilmesi esnasında Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin korku namazı kıldırıldığı bilgisi de yer almaktadır.³³¹

1.7.4. Cezîretü İbn Ömer (Cizre)

Klasik şehir ve bölge tarihleri, coğrafya eserlerinde buranın ismi 'Cezîretü İbn Ömer' olarak geçmektedir. Musul'un üst taraflarında ve Musul'dan yaklaşık üç günlük uzaklıkta³³² Dicle nehrinin batısında yer almaktadır. Yeşillikleri, su kaynakları bulunan ve aynı zamanda Dicle nehrinin kendisini bir hilal gibi sardığı küçük bir Diyâr-ı Rebîa şehridir.³³³ Bir rivayete göre Cizre, Nuh'un (a.s) tufandan sonra ilk olarak inip yerleştiği yerdir.³³⁴ Bu şehri imar eden ve sınırlarını çizen kişinin el-Hasen b. Ömer b. Hattâb et-Tağlîbî olduğu aktarılmıştır.³³⁵

Cizre, birçok tabii zenginliklere sahip bir şehirdir. Dicle nehri üzerinden kayıklar vasıtasıyla Musul'a ceviz, badem, bal, şam fıstığı, tereyağı ve benzeri ürünlerin ihraç edildiği bir kıyı şehridir. Bu şehrin nasıl fethedildiğine ilişkin detaylı bir bilgiye rastlayamadık. Ancak el-Cezîre bölgesinin tamamı İyâz b. Ganm komutasında fethedildiği³³⁶ bilgisine istinaden, Cizre'nin de İyâz komutasında fethedildiği tarihçiler tarafından nakledilmiştir. Fethinden sonra Müslümanların elinde kalan Cezîretü İbn Ömer'e, Emevîler ve Zengîler hükmetmiştir. Daha sonraki tarihlerde Cizre, 'Azîzân adında, Emevîlerden olduklarını iddia eden, lakin gerçekte Yezidî olan bir Kürt hanedanının idaresine geçti. H. IV. asırda en parlak dönemini

³²⁹ Vâkîdî, *Fütûhu 'ş-Şam*, 2: 142; Vâkîdî, *Târîhu fütûhi 'l-Cezîre*, 158-159.

³³⁰ Belâzürî, *Fütûhu 'l-büldân*, 252.

³³¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 139; Akbaş, *Cezîre Bölgesi Fâtîhi İyâz b. Ganm*, 104.

³³² Yâkût, *Mu'cemü 'l-büldân*, 2: 138.

³³³ İstahrî, *el-Mesâlik ve 'l-memâlik*, (Beirut), 75.

³³⁴ Makdisî, *Ahsenü 't-tekâsim*, 139.

³³⁵ Yâkût, *Mu'cemü 'l-büldân*, c. 2, 138; Mantra Hartmann, "Cezîretü İbn Ömer", *İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1963), 3: 152.

³³⁶ Metin Tuncel – Abdülkerim Özaydın, "Cizre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 37.

yaşamıştır. On altıncı asırda burayı ziyaret eden meşhur seyyahlardan İbn Battûta (v. 770/1368-69) şehre geldiğinde burayı harabe bir şekilde bulmuştur. Uzun Hasan, bir dönem hüküm süren ‘Azîzân kürt hanedanını buradan sürmüştü; ancak tekrar kuvvet bularak ve Safevîlerden korunmak amacıyla bu hanedan I. Selim’in itaati altına girmiştir.³³⁷

Müller-Simons’a göre IX. yüzyılda yüz yirmi tanesi Hıristiyanlara ait olmak üzere Cizre’deki hâne sayısı yaklaşık sekiz yüzdür. Müller-Simons burayı ziyaret ettiği sıralarda, ekseriyetle konuşulan dilin Kürtçe olduğunu gözlemlemiştir. Cizre, bir dönem Mardin iline bağlı bir ilçe olarak yönetildi. Yine bu asrın sonunda bu küçük şehirde beş hân, beş adet camii, yaklaşık onbeş türbe, birçok mescid, sekiz tane türk hamamı, yüzü aşkın dükkân, kışla ve askeri hastane olduğu belirtilmiştir.³³⁸

1.7.5. Tıkrît

Tıkrît, diğer şehirlerden farklı olarak ihtişamıyla gözde bir şehirdi. Tıkrît’teki evler, evlerin çatıları ve kapılar beyaz taştan yapılmıştı. Mevki olarak tepe bir konumda olup, kalesi iki burç arasında dokuz küçük burcun bulunduğu yaklaşık altmış burçtan oluşuyordu. Her bir burcun başında bir köşk ve altında da bir hamam (hamamlara Sarsar nehrinden su getiriliyordu) vardı. Tıkrît’in bir tarafından akıp bir tarafından çıkan ve dolayısıyla şehri ikiye bölen Sarsar nehri bulunuyordu. Sarsar nehri Sincar’dan çıkıp Fırat’a dökülüyordu. Sarsâr nehrinin her iki kıyısında köyler ve bahçeler mevcuttu..³³⁹

Tıkrît’in, Sâsânî hükümdarının oğlu I. Erdeşir tarafından kurulduğu ve Tıkrît b. Vâil adında Hıristiyan dinine mensup bir bayanın adına atfen tesmiye edildiği ihtimali üzerinde durulmaktadır. Tıkrît ve Musul şehirlerinin, İyâz b. Ganm komutasında fethedildiğine ilişkin ana kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamadık. Ancak bu iki şehir de Hz. Ömer zamanında fethedilen el-Cezîre şehirleridir.³⁴⁰

³³⁷ Hartmann, “Cezîretü İbn Ömer”, 3: 152.

³³⁸ Hartmann, “Cezîretü İbn Ömer”, 3: 152-153.

³³⁹ İbnü’l-Fakîh, *el-Büldân*, 177.

³⁴⁰ Tıkrît de el-Cezîre şehirleri içerisinde yer almaktadır. Ebü’l-Fidâ, *Takvîmü’l-büldân*, 280-289; Şeşen, “Cezîre”, 7: 509.

Çünkü Hz. Ömer döneminde İyâz'ın el-Cezîre'de fethetmediği bir yer kalmamıştır.³⁴¹

Ortaçağ Arap coğrafyacıları Tıkrît'i el-Cezîre bölgesi içerisinde zikrederlerken, yine bunlardan biri olan Makdisî ve kendisinden sonra gelen coğrafyacılar Tıkrît'i Irak'ın bir parçası olarak saymışlardır. Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce, Tıkrît'te İyâd adında Hıristiyan Arap kabilesi oturmaktaydı. Fetih esnasında Tıkrît karargâhında bulunan İyâd kabilesi mensupları, gizlice Arapları desteklediler. Tıkrît'in ilk fethinin h. 16 senesinde, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın emriyle ve Abdullah b. el-Mu'tem tarafından gerçekleştirildiği rivayet edilmektedir. Fetihden dört sene sonra h. 20'de Utbe b. Ferkad'ın gayretleriyle yeni bir muahede yapıldı. Önceden Musul'un bir köyü olan Tıkrît'i, Utbe b. Ferkad et-Tayr fethetti.³⁴² Bu ikinci fetihden sonra, Utbe buraya bir camii inşa ettirdi.³⁴³

el-Cezîre bölgesinde Diyâr-ı Rebîa ile ilgili olarak büldân kaynaklarında kendisinden çokça bahsedilen bir başka şehir ise Kefertûsa'dır.³⁴⁴ Dârâ ve Re'sü'l Ayn arasında, Dârâ'dan beş fersah uzaklıkta bulunan bir yerdir.³⁴⁵ Dârâ'dan biraz büyük, ziraatın yapıldığı, yeşillikleri ve nehri olan bir şehirdir.³⁴⁶ Vâkıdî'ye göre, h. 17 yılı Zilhicce ayında İyâz tarafından Kefertûsa fethedildi.³⁴⁷

1.8. DİYÂR-I BEKR'İN FETHİ

Diyâr-ı Bekr, Bekr b. Vâil b. Kâsid b. Henb b. Efsâ b. Du'miye b. Cedîle b. Esed b. Rebîa b. Nizâr b. Ma'd b. Adnan'a nisbet edilen, genişliği büyük ve birden çok şehri barındıran bir bölgedir.³⁴⁸ Makdisî'ye göre, Diyâr-ı Bekr bölgesi dört ana yerleşim yerini ihtiva etmekteydi. Bu yerleşim yerleri Âmid, Mardin, Meyyâfârikîn ve Hısn Keyfa şehirleriydi. Bu şehirler dışında, yine Diyâr-ı Bekr bölgesinde Rahbe,

³⁴¹ Belâziürî, *Fütûhu'l-büldân*, 251.

³⁴² İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 176.

³⁴³ J. H. Kramers, "Tekrit", *İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1974), 12-I: 140.

³⁴⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (Kahire), 74; el-Hemedânî, *Sifetü Cezîreti'l-Arab*, 1: 133; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 179; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 1: 208; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, 1: 137.

³⁴⁵ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 4: 468-469.

³⁴⁶ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (Kahire), 74.

³⁴⁷ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 117.

³⁴⁸ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 2: 494; Yâkût, *el-Hazel*, 11.

İbn Tavk, Karkîsya, el-Fâr, Tel-Fâkân, Hanî, ed-Dâliye ve el-Hadîse gibi Fırat şehirleri bulunuyordu.³⁴⁹ Lakin Diyâr-ı Bekr bölgesinde mevcut belde, şehir, kasaba ve köylerin, zaman zaman Bekr b. Vâil'in yedinci kuşaktaki atası Rebîa'ya nispetle, Diyâr-ı Bekr'in bazı yerlerinin Diyâr-ı Rebîa bölgesi içinde mütalaa edildiği de unutulmamalıdır.³⁵⁰

1.8.1. Âmid (Diyarbakır)

Yâkût el-Hamevî, "Âmid" kelimesinin Rumca bir kelime olduğuna ihtimal vermemektedir.³⁵¹ Ne zaman bu isimle adlandırıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte, eski devirlerde ve özellikle İslâm fethinden önce bu şehre 'Amida' denilmekteydi. İslâm fethinden sonra, 1800'lü yıllara kadar Âmid ve Osmanlı döneminde ise "Kara Âmid" ismiyle anılmıştır. Ortaçağ coğrafyacılarından Makdisî, o zamanlar Âmid için Diyâr-ı Bekr bölgesindeki bir kasaba demesine³⁵² karşılık, Yâkût el-Hamevî Âmid'i bölgenin en büyük ve en meşhur şehri olarak tanıtmaktadır.³⁵³ Âmid, ağırlığı yüz ile bin kilogram arasında değişen, yapımında toprak veya alçı kullanılmayan, siyah taşlardan oluşan yüksek surlarla çevrili bir yerdi. Bunlardan doğuya açılan kapıya Bâbu Dicle, batı tarafındakine Bâbu Rûm, kuzeyde Bâbü'l-Ermen ve güneyde de Bâbu't-Tell olmak üzere, Âmid'in demirden yapılmış dört adet kapısı bulunmaktaydı.³⁵⁴

Müslümanların Âmid'i fethine müteakip, Rebîa kabilesi Arapları'ndan Dicle nehri kenarlarında yaşayan Bekr b. Vâil b. Kâsid b. Henb b. Efsâ b. Du'miye b. Cedîle b. Esed b. Rebîa'nın yayıldığı bu toprakların genel adı Diyâr-ı Bekr olmuştur. Osmanlılar döneminde Diyarbakır, Âmid şehri ve sancağı merkez olmak üzere oluşturulan beylerbeyliğinin adı iken, 1937 yılında Diyarbakır ismini almış ve hala da bu isimle anılmaktadır.³⁵⁵ Milâttan önce II. asırdan bu yana büyük bir yerleşim

³⁴⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, 137-138.

³⁵⁰ Katî'î, *Merâsidü'l-ittilâ'*, 2: 547.

³⁵¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1: 56.

³⁵² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, 137.

³⁵³ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1: 56.

³⁵⁴ Ebû Muînüddîn Nâsır Hasrû'l-Hakîm el-Kabadiyânî el-Mervezî (v. 481/1088), *Sefernâme*, Thk. Yahyâ el-Haşşâb, 3. bs. (Beyrut: Darü'l-kitâbi'l-cedîd, 1983), 42.

³⁵⁵ Göyünç, "Diyarbakır", 9: 464-465.

bölgesi olan Âmid şehri, İran ve Irak gibi bölgeleri Karadeniz ve Akdeniz'e bağlayan kavşak konumundadır. Şehrin muhkem surlarının, milâttan önce IV. yüzyıldan kaldığı sanılmaktadır. Surlar, milâdi 349 yılında Doğu İmparatoru II. Konstantinus'un Sâsânîler'e karşı yaptırdığı ve buna rağmen Âmid'in 359 ve 502 yıllarında Sâsânîler'in yoğun işgaline uğradığı rivayet edilmektedir.³⁵⁶ Müslümanlarca fethedilmesinden önce, Âmid'de üç farklı dine mensup insanlar yaşamaktaydı. Bunlar: güneşe tapan Şemsiler, Yahudiler ve Hıristiyanlardı. Hıristiyanlar kendi aralarında beş mezhebe bölünmüş haldeydi. Bu Hıristiyan mezhepler; Gregoryen (Ermenî), Ya'kûbî (Süryanî-Kadim), Ortodoks (Rum), Melikî (Rum yöneticisi mezhebinde/Ortodoks-Süryanî) ve Asurî (Nasturî) mezhepleri idi.³⁵⁷

Âmid'in fethedilme şekliyle ilgili en geniş bilgi veren tarihçi Vâkîdî'dir. Vâkîdî'ye göre, İyâz ve beraberindekiler h. 17 yılı 7 Cemâziyelevvel Cuma günü³⁵⁸ Âmid'e inmişlerdir. Âmid şehrini yöneten, Yuhanna (batı yöneticisi) ve Bitris (doğu yöneticisi) adında kardeş iki hükümdar vardı. Her iki hükümdarın da birer kızı vardı. Şehrin batı yöneticisi Yuhanna, o zamanın Dârâ yöneticisi Mirtavs b. Curcus'a haber göndererek kızı Meryem ile evlenmek istemiştir. Zekâ ve deha sahibi bu hanımefendi, evlilik sonucu Dârâ'dan gelip Âmid'e yerleştiğinde, şehrin sahip olduğu bağ, bahçe, su ve surlar karşısında adeta büyüledi. Meryem, Âmid şehrinin tarihi ve kuruluşuna dair bilgileri de Âmid'de dadısından dinledi. Şehrin doğu yöneticisi Bitrîs, Lâviz adındaki oğluna, kardeşi Yuhanna'nın kızı Safûre'yi istemiş, ancak Yuhanna'nın bunu istememesinden dolayı aile içi problemler yaşanmıştı. Yuhanna ve Bitrîs kardeşler birbirleriyle olan iletişimi keserek her biri kendi bölgesine çekilmişti. Arabuluculuk adı altında bir ziyafet düzenleyen ve iki kardeşi bir araya getiren Meryem, sarhoş edici içeceklerle kurduğu tuzaklarla her iki kardeşi de öldürdü. Böylece, Meryem bu iki kardeşi saf dışı bırakarak Âmid şehrinin hâkimiyetini ele geçirdi. Meryem'in, Âmid şehrinin imarına çok emek vermesi, kişiliğinin sevilmesi ve adaletli oluşuyla yaklaşık on iki sene hâkimiyetini sürdürdü.

³⁵⁶ Göyünç, "Diyarbakır", 9: 465.

³⁵⁷ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, 1: 129.

³⁵⁸ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 161-162. Bu tarih 7 Mayıs 638 Perşembe gününe tekabül etmektedir.

Meryem'in yöneticiliğini yaptığı on ikinci yılda, İyâz ve beraberindeki birçok sahâbe Âmid'e geldi.³⁵⁹

Âmid, İyâz b. Ganm komutasında fethedildi. Ordununun sol kanadında Hâlid b. Velîd bulunuyordu.³⁶⁰ İyâz Bâbü't-Tell kapısına, Saîd b. Zeyd³⁶¹ Bâbu Rûm kapısına, Muaz b. Cebel³⁶² Bâbü'l-Cebel kapısına (Bâbu Ermen) ve Hâlid b. Velîd de Babü'l-Mâ kapısına (Bâbu Dicle) indi.³⁶³ Birçok sahâbenin de içinde bulunduğu Müslüman ordusu şehri kuşatmış bulunuyordu. Bu durumu karşısında, Meryem devlet adamlarıyla görüşmek üzere kiliseye gitti. Kilise'de hükümdarlık sıfatıyla yaptığı hitabında, Müslümanların kendilerine ve şehirlerine saldırıp çocuklarının geleceğiyle oynamak istediğini söyleyerek, devlet adamlarının desteğiyle bu duruma karşı koymaya çalıştı. Meryem, aynı şekilde kiliselerde bulunan papazların da bu durum karşısında fiili mücadeleye katılmalarını istedi. Bu süreç içerisinde, her patrik bir burcun savunmasını üstlenerek, Müslümanlara karşı şehrin korunmasında aktif rol aldı.

Savaşmak üzere surlara çıkan Âmid halkını gören İyâz b. Ganm, askerlerini toplayarak bir konuşma yaptı. Konuşmasında, Âmid şehrinin Diyâr-ı Bekr bölgesinin en önemli şehri olduğunu ve bu şehrin fethedilmesi durumunda bütün bölgenin ele geçirilmesinin çok kolay olacağını söyledi. Hâlid b. Velîd, direk savaş pozisyonu almaktansa diplomatik yollarla Bizans kraliçesi Meryem'in itaat altına alınmasını ve musalaha yapılmasını söyledi. Hâlid'in bu fikri doğrultusunda Meryem'e bir mektup gönderildi. Meryem, çevre ülkelerden gelen kralların mektupları ve kendi devlet adamlarının görüşleri çerçevesinde, İyâz b. Ganm'ın sulh teklifini reddetti. İyâz'ın teklifine karşılık gönderdiği red mektubunda, Müslümanların isterlerse Âmid çevresinde konaklayabileceklerini ifade etmişti.³⁶⁴ Böylelikle, İyâz Âmid'i muhasara etmiş ve Palu, Hanî, el-Hetah, Meyyâfârikîn, Süveydâ, Cebel-i Cûr ve Zü'l-

³⁵⁹ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 164-165.

³⁶⁰ Göyünç, "Diyarbakır", 9: 465.

³⁶¹ Bu şahsın Âmid fethine katıldığı bilgisine başka bir kaynakta rastlayamadık.

³⁶² Bu sahâbinin Âmid fethine katıldığına dair bilgi veren tek tarihçi Vâkîdî'dir.

³⁶³ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 166. Sırasıyla İyâz Mardin Kapı'ya, Saîd Urfa Kapısı'na, Muaz Dağ Kapı'ya, Hâlid Yeni Kapı'ya inmiştir.

³⁶⁴ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 166-167-168.

Karneyn'e birlikler göndermişti.³⁶⁵ İyâz'ın Âmid'i kuşatması dört³⁶⁶ ya da beş ay³⁶⁷ sürdü.

Bir rivayete göre İyâz, Nusaybin'in fethinden sonra Diyâr-ı Bekr bölgesine Marye bt. Ersûs b. Carş vesilesiyle girdi.³⁶⁸ Konu ile ilgili Vâkıdî der ki: Bâbü'l-Mâ kapısında bulunan komutan İyâz³⁶⁹, her gün beraberindeki askerlerle bineklere binip şehrin etrafını dolaşır ve akşam da konakladıkları kapının önüne gelip namaz kıldırırdı. İlerleyen günlerde, İyâz'ın kölesi Hemmâm, surlardan dışarıya akan bir su yolu bulunduğunu İyâz'a haber verdi. İyâz bu menfezi gördükten sonra fetih için askerlerini toplayıp, cesaretli askerlerden oluşan yüz kişilik bir birlik oluşturulmasını istedi. İyâz b. Ganm (r.a), Tevbe sûresi 111. âyeti temelinde, Allah yolunda canını feda etmenin en yüce gaye olduğunu hatırlattığı bir konuşma yaptı. Bir gece yarısı suyun çıktığı menfez yolundan içeriye giren ilk kişi Hâlid b. Velîd oldu. Ardından da Âmir b. el-Ahvâs, Huzeyfe b. Sâbit, İmrân b. Bişr, Sellâme b. Ya'sûb, el-Müsennâ b. Âsım, Sâlim b. Adî, Mâlik ibn Hafs, Hattâb b. Câbir, Eflâh b. Saâde ve diğer başka sahâbîler aynı yerden şehre girdi. Ancak, iri cüsseli olan bazı sahâbîler su yolundan içeri giremeyince dönüş yolunda şehit oldular. Şehre girmeye muvaffak olan otuz kadar sahâbenin, kılıç ve hançerden başka ellerinde herhangi bir müdafaa aracı yoktu. İçeriye girenler hep bir ağızdan tekbir getirdi. Burçlardaki muhafızların kaçışını önlemek için Bizans komutanları surlardaki çıkış noktalarını kapatmıştı. Hâlid b. Velîd'in adamlarından yaklaşık on kişi, kapının zincirlerini kırarak kapıyı açtılar. Hâlid ile İyâz birbirinden ayrıldıktan sonra kapıda kalan İyâz ve beraberindekiler de, kapının açılmasıyla içeriye girdiler. Müslümanlar Âmid'e girdiklerinde henüz şehir halkı uyanmamıştı. Meryem ise Müslümanların Âmid'e girdiği esnada, mal varlığını yanına alarak Âmid'i terk etmişti. Meryem'in kaçtığını gören halk, İyâz'a teslim olmaktan başka bir çare olmadığını anlayıp teslim oldular. İyâz, Âmid'de on iki gün kaldı. Âmid'de birçok kişi İslâm'a girdi. Gayri müslimlere, gelecek yıldan sonra cizye vergisi bağlanıp silahları alındı. İyâz, Sa'saâ b. Sevhan'ı ve yanında beş yüz Arap süvariye bırakarak Sa'saâ'ı Âmid'e vali tayin etti ve diğer

³⁶⁵ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 169-170.

³⁶⁶ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 171.

³⁶⁷ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 181.

³⁶⁸ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 162.

³⁶⁹ Asıl nüshada, her gün şehrin etrafında devriye atan, akşam namaz kıldırın kişinin İyâz olduğu kaydedilmiş olmasına rağmen, Karan bu kişinin Hâlid olduğunu yazmıştır. Bk. Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, 119-120.

kaleleri fethetmek üzere Âmid'ten ayrıldı³⁷⁰ Rivayetlere göre Âmid'in (Diyarbakır) fethi sırasında Hâlid b. Velîd'in oğlu Süleyman b. Hâlid ve sahâbîlerden Sa'sââ burada vefat etmiştir.³⁷¹

Âmid şehrinin fetih tarihiyle ilgili rivayetler birbirinden farklıdır. Belâzürî'ye göre, h. 19 senesinin sonu veya h. 20 senesinin³⁷² başında Tell Mevzen (Viranşehir) ve Karkisyâ'nın³⁷³ fethinden sonra er-Ruhâ antlaşmasına göre ve savaş yapılmaksızın İyâz b. Ganm Âmid'i fethetmiştir.³⁷⁴ İbnü'l-Esîr de Âmid'in muhasara altına alınışını h. 19 yılı olarak kaydeder.³⁷⁵

1.8.2. Meyyâfârikîn (Silvan)

Dicle'nin aşağısında ve el-Cezîre ile Ermeniyye arasında yer alan Meyyâfârikîn, bir kısım el-Cezîreli'nin yaşadığı³⁷⁶ ve Diyâr-ı Bekr bölgesinin meşhur şehirlerinden biriydi.³⁷⁷ H. 19 veya 20 yılında bir savaş yapılmaksızın er-Ruhâ antlaşmasına göre Meyyâfârikîn³⁷⁸ fethedildi.³⁷⁹ Belâzürî, herhangi bir detay vermeksizin sadece er-Ruhâ fethinin esaslarına göre fethedildiğini aktarmakla yetinmektedir. Konuyla ilgili geniş malumata yine el-Vâkîdî'de rastlanmaktadır.

İyâz'ın Âmid'i fethetmek amacıyla yaptığı muhasaranın üzerinden dört ay geçtikten sonra el-Hakem b. Hişam, Elyesa' b. Halef, er-Rezzakî b. Ganm, Sehl b.

³⁷⁰ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi 'l-Cezîre*, 163-171 arası. Gerek fethe katılan şahısların isminde tek kalması ve gerekse de o dönemin tarih anlayışına muhalefetle dini söylemleri ön plana çıkarması bakımından Vâkîdî'yi eleştiriye tabi tutan Abdurrahman Acar, konuyla ilgili fütûhat ve tarih kitaplarında başka bilgi bulunmaması sebebiyle, Vâkîdî'nin Âmid'in fethine dair rivayetlerinin kaynak niteliği taşıdığını belirtmektedir. Bk. Abdurrahman Acar, “Âmid Şehrinin Fethi (Vâkîdî'ye Göre)”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1* (1999): 283.

³⁷¹ Göyünç, “Diyarbakır”, 7: 465.

³⁷² Yâkût da Âmid'in h. 20 yılında fethedildiğini kabul eder. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1: 56.

³⁷³ Habur Nehri üzerinde Rahbe'ye yakın bir şehirdir. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 4: 328.

³⁷⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 252.

³⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 2: 358. (Bazı araştırmacılar konuyla ilgili klasik kaynakları tararken, o şehrin fethinin geçtiği sene bilgisini yüzeysel olarak alıp kadim tarihçilerin öyle rivayet ettiklerini aktarmışlardır. Ancak bu misalde olduğu gibi dikkatle incelendiğinde, İbnü'l-Esîr'in el-Cezîre bahsini h.17 yılı olayları içerisinde zikretmesine rağmen el-Cezîre'nin Diyâr-ı Bekr bölgesinin Âmid şehrinin h.19 yılda fethedildiğini kaydetmiştir. (Tarihlendirmeler için krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 358 ve Karan, *Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Müslümanlarca Fethi*, 110)

³⁷⁶ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (Beirut), 188.

³⁷⁷ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 5: 235.

³⁷⁸ Diyarbakır ilinin bugünkü Silvan ilçesidir.

³⁷⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 252.

Sâbit, el-Hâris b. Züârre, Ukbe b. Kâmil, Ka'ka' b. Üseyd, Sârim b. el-Eş'as, Nu'man b. Âmir, Talha b. Ya'sûb, İbrahim b. Elyesa' b. Halef adındaki on kişilik bir gurup, İyâz'dan Meyyâfârikîn üzerine saldırmak için izin istedi. İyâz'ın izin vermesiyle, ensar ve muhacirden müteşekkil bin kişilik askerle Meyyâfârikîn'in fethi için harekete geçildi. Fethe giden askerler, ikinci namazından sonra yola çıkıp Dicle nehrini geçtiler. Gecenin bir kısmı geçtikten sonra Meyyâfârikîn kapısına vardılar. Orada tekbirler getirerek, doğu tarafına doğru yöneldiler ve Şah burcu kapısında durdular. el-Hakem b. Hişâm orada "Allah bize bu şehrin fethini savaşız olarak nasip etsydi" diye söylendi. Derken şehrin kapısı açıldı ve içeri girdiler. Ardından develeriyle beraber şehir halkının kullandığı Marya kilisenin yanına kadar gittiler. Vakit Pazar akşamıydı. Müslümanların geldiği haberi kısa sürede yayılınca şehrin kralı İslagurs³⁸⁰ gelip onlara, nereden geldiklerini ve ne şekilde şehre girdiklerini sordu. Daha sonra aralarında başka bazı diyaloglar da geçti.

- İslagurs: Sizin dininiz yeni bizim dinimiz ise kadimdir.

- el-Hakem b. Hişâm: Evet dediğin doğrudur. Ama eğer dediğin şeye göre ise, İblis'i Âdem'den üstün tutmalısın. Çünkü İblis Âdem'den daha önceliklidir.³⁸¹

el-Hakem, bazı ayetlerle kralı ikna etme çabasından sonra o şaşkına döndü. İslagurs, el-Hakem'in kiliseye girip kendisine söylediği şeyleri içeridekilere de söylemesine izin verdi. Sonuçta etkilenen kral Müslüman oldu. Lakin halk İslâm'ı kabul etmedi. Çıkan çatışmalar sonucunda güç yetiremeyeceklerini anlayan halk, cizye verme koşuluyla Müslümanlardan eman aldı. el-Hakem ve beraberindekiler Meyyâfârikîn'in fethinden sonra elde edilen mallarla beraber, Nusaybin'in kuşatılmasıyla meşgul olan başkumandan İyâz'ın yanına döndüler.³⁸² Yâkût'a göre burada Müslümanlara ait bir mahalle kuruldu. Bu Müslümanlar, mallarından öşür vermeleri karşılığında iskân edildi.³⁸³

Meyyâfârikîn'in kimler tarafından ve ne şartla fethedildiği konusunda kaynaklar farklı bilgiler vermişlerdir. Vâkıdî'ye göre el-Hakem b. Hişâm, İbn

³⁸⁰ İbn A'sem bu kişinin isminin Fetûs olduğunu söyler. İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 1: 259.

³⁸¹ Burada ifade edilmek istenen İblis'in ateşten, Âdem'in çamurdan yaratıldığıdır. Metnin akışından öyle anlaşılmaktadır.

³⁸² Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 171-178; Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, 159-160.

³⁸³ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 5: 235-238.

A‘sem’e göre Mâlik b. Eşter en-Nehâ³⁸⁴ ve Yâkût’a göre de Hâlid b. Velîd ve Mâlik b. Eşter’in ikisi³⁸⁵ Meyyâfârikîn’i fethetmiştir. Kaynaklarda farklılık arz eden diğer bir husus da ne kadar vergi alındığı konusudur. İbn A‘sem’e göre 3.000 dinar nakit ve kişi başı yıllık cizye³⁸⁶; Yâkût’a göre 50.000 dinar, kişi başı dört veya iki dinar cizye, bir kafiz buğday, birer müd³⁸⁷ zeytinyağı ve sirke, bir müd bal³⁸⁸ alınmıştır.

1.8.3. Mardin

Mardin, el-Cezîre bölgesinin Diyâr-ı Bekr bölümünde yer alan şehirlerden biridir. Mardin’in hangi tarihte ve nasıl kurulduğu ile ilgili kesin bilgiler mevcut değildir. Mardin ismi, Süryânî kaynaklarda ‘Marde’ ve Arap coğrafya-tarih kaynaklarında ise ‘Mardîn’³⁸⁹, ‘Hısn Mardîn’³⁹⁰, ‘Cebelu Mardîn’³⁹¹ olarak geçmektedir.³⁹² Duneysir, Dârâ ve Nusaybin şehirlerinin mukabilinde, el-Cezîre’nin zirvesinde meşhur bir kaleydi. Şehir gayet güzel bir yapıya sahipti. Biri diğerinin üstünde basamak şeklindeki evleri ve çarşılarının çokluğu ile ayırdedilebilir. Mardin ahalisi, pınarlardan akan suların azlığı sebebiyle, içme sularını sarnıçlar vasıtasıyla temin etmekteydiler.³⁹³

Mardin, yine İyâz tarafından gerçekleştirilen el-Cezîre fütuhatındandır. İlk tarihçilerden el-Vâkîdî, Mardin’in fethine dair şu bilgileri kaydetmektedir: Habur şehirlerinin sulhen fethedildiği haberi Diyâr-ı Rebîa yöneticisi Şeyriyâd’a ulaştığında, Şehriyâd Re’sü’l-‘Ayn’ın Mercü’t-Tayr mevkiindeydi. Konuyu müzakere etmek üzere devlet adamlarını topladı. Müslümanların fetihleri sürdürdüğünü, üç şehir ile iki kale zapt ettiklerini ve buna karşılık nasıl önlem alınacağına dair arkadaşlarının fikirlerini aldı. Konuyla ilgili fikir beyan eden Patrik

³⁸⁴ İbn A‘sem, *Kitâbü’l-fütûh*, 1: 259.

³⁸⁵ Yâkût, *Mu‘cemü’l-büldân*, 5: 235.

³⁸⁶ İbn A‘sem, *Kitâbü’l-fütûh*, 1: 259.

³⁸⁷ Öne uzatılarak birleştirilmiş iki avucun aldığı tahıl miktarıdır. Ana kaynaklarda el-Cezîre müddü 1530 gram olduğu belirtilmiştir. Cengiz Kallek, “Müd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 458.

³⁸⁸ Yâkût, *Mu‘cemü’l-büldân*, 5: 238.

³⁸⁹ Yâkût, *Mu‘cemü’l-büldân*, 5: 39.

³⁹⁰ İbnü’l-Fakîh, *el-Büldân*, 179.

³⁹¹ İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-memâlik*, (Beyrut), 73.

³⁹² Mehmet Taştımır, “Mardin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 43.

³⁹³ Yâkût, *Mu‘cemü’l-büldân*, 5: 39.

Tûta Şehriyâd'a şöyle dedi: "Bizim dinimiz Arapların dininden üstündür. Üstelik oğlunuz Amûd (eşi Mariye'den olan çocuğu) Mardin yöneticisi Ersûs b. Carş'ın kızı ile evlidir. Bu akrabalık bağı, sizi birlikte hareket etmeye sevk eden bir durumdur" dedi.³⁹⁴ Mardin yöneticisi Ersûs, aslen Antakya taraflarında bir şehir olan Tabrindete'dendi. Ersûs, İmparator Herakleios tarafından sevilen cesaretli bir kişiydi. İmparator, Ersûs'u Mardin'e getirmişti. Ersûs'un Mariye adında bir kızı vardı.

Musul yöneticisi Kral Antak, Şehriyâd'a bir mektup yazarak bir elçi ile mektubunu ona gönderdi. Elçi, seher vaktinde Ersûs'un yanına vardı ve mektubu verdi. Daha sonra elçi, Re'sü'l-'Ayn'a doğru yola çıktı. Nihayet Şehriyâd'a vardı. Elçi, yol üstünde bir küçük çocuk gördüğünü ve bu çocuğu bir cariyesine teslim ettiğini söyledi. Şehriyâd, çocuğunun olmadığını ve o çocuğu kendisine vermesini söyledi. Bu çocuğu kendi yerine halef tayin edecekti. Şehriyâd o çocuğu alıp bir dadıya verdi. İsmi ise Amûd koydu. Her konuda eğitimiyle ilgilendi. Amûd büyüdü, gelişti ve zamanla meşhur bir isim haline geldi. Amûd, zamanının çoğunu avcılıkla geçiriyor ve genellikle Re'sü'l-'Ayn'de ikamet ediyordu.

İyâz, günler sonra el-Cezîre'yi fethetmek için geldi. Müslümanların geldiği haberi duyulunca Patrik Tûta, Şehriyâd'tan oğlu Amûd'u Mardin yöneticisinin kızı Mariye ile evlendirmesini istedi. Amûd ile Mariye nişanlanacaktı. Ama Mariye onu istemiyordu, çünkü onu kendinden aşağı görüyordu. Şehriyâd, Patrik Tûta ile birlikte Mardin yöneticisi Ersûs'a hediyeler gönderdi. Patrik Tûta Ersûs'un huzuruna çıkarak, Müslümanların ilerleyişini durdurmak için Şehriyâd'ın kendisinden destek istediğini bildirdi. Ersûs bunu kabul etti, ancak mehir olarak 100.000 dinar ile Bariyye ve Cemleyn kalelerini istedi. Tûta, Ersûs'un tüm bu isteklerini kabul etti.³⁹⁵ Böylelikle, Mariye babasının isteği üzerine evlenmeyi kabul etti. Ersûs, üst düzey din adamlarını toplayarak kızı Mariye'yi Amûd ile evlendirdi.

Patrik Tûta daha sonra Şehriyâd'ın yanına döndü. Zifaftan sonra Mariye kaleleri teslim etti. Şehriyâd oğluna bu kalelerin kendisinin olduğunu söyleyerek, gelen Araplara karşı hazırlıklar başlatmasını emretti. Şehriyâd, ordunun bir kısmını kendi yanında bırakarak, geri kalan 20.000 kişiyi Kefertûsa yöneticisi Tûta ve Harrân yöneticisi Rûdis b. Keylûk ile gönderdi. Bunların Müslümanlar üzerine geceleyin

³⁹⁴ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 77.

³⁹⁵ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 78-80.

baskın yapacağı haberi geldi. Bunun üzerine, İyâz sahâbeyi toplayıp hemen istişarede bulundu. Hâlid b. Velîd, Abdullah b. İtbân ve Süheyl b. Adî'nin önceden gönderilmesini söyledi. Düşmanların Abdullah ve Süheyl'e saldırması halinde, orduyla beraber arkadan hep beraber saldırıya geçmekle düşmanı alt edeceklerdi. İyâz b. Ganm, Hâlid'in bu fikrini kabul etti. Hâlid ile beraber Becîle, es-Sekâsik ve Hemîr kabilelerinden yaklaşık iki bin kişi vardı.³⁹⁶ İyâz, Abdullah ve Süheyl'e bir mektup yazarak Hâlid'e katılmalarını istedi. Sürâka b. Dârim el-Uzrî mektubu onlara götürdü. Mektup onlara ulaştı ve düşmandan gelecek hamleyi beklediler. Hâlid de, İyâz b. Ganm'ın yanından iki bin atlı alarak ayrıldı. Ana yol yerine tali yollar kullanıldı. Yolun sağından bin kişilik orduyu Saîd b. Ubeyd el-Kârî³⁹⁷ yönetiyordu. Yolun solundaki orduyu da Nüceybe b. Saîd b. Ubeyd el-Kârî yönetiyordu. Hâlid onlara, gözden çok uzak düşmemelerini söyledi.³⁹⁸

İki ordunun birbiriyle karşılaşmasına az mesafe kala, düşman ordusu silahlarını kuşanmak ve savaş pozisyonu almak üzere bir yerde durakladılar. O sırada Abdullah b. İtbân ve askerleri arkalarından, Hâlid ve beraberindekiler sağlarından, Nüceybe b. Saîd ve beraberindekiler de kuzeyden geldiler. Bu şekilde, Müslümanlar düşmanı dört bir yandan sardılar. Bu kuşatma, Hâlid ve beraberindeki Müslümanların zaferiyle sonuçlandı. Patrik Tûta ve kralın oğlu Amûd esir alındı. Bu olayın haberi Şehriyâd'a ulaşınca çok korktu ve üzüldü. Yapılan toplantıda devlet adamları bu topraklardan ayrılmak istemediklerini; Harrân, er-Ruhâ ve Suruc'un uzak olduğunu ve Mercu'r-Ru'bân'a³⁹⁹ gitmenin isabetli olacağını söylediler.⁴⁰⁰

Şehriyâd, Mercü't-Tayr'dan Re'sü'l-'Ayn'a gitmek üzere yola çıktı. Savaş hazırlıkları yaptı. Kendi yerine Meryemtus b. Ahberyuş'u tayin etti ve 20.000 atlı askeri onun emrine verdi. Meryemtus Şehriyâd'ın damadıydı.⁴⁰¹ Şehriyâd ordusu ile Mercu'r-Ru'bân'a indi. İyâz, Hz. Ömer'e ez-Zebâ', ez-Zelâbya ve diğer Habur şehirlerinin fethedildiği haberini mektupla bildirdi. Aynı zamanda ez-Zebâ', ez-

³⁹⁶ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 82.

³⁹⁷ Bu ismin el-Cezîre fethine katılıp katılmadığı tartışmalıdır. Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 82.

³⁹⁸ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 82.

³⁹⁹ Re'sü'l-'Ayn'da geniş bir ovardır. Burada Şehriyâd kuvvetleri ile İyâz komutasındaki Müslüman ordu arasında büyük bir savaş meydana geldi. Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 84.

⁴⁰⁰ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 84.

⁴⁰¹ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 85.

Zelâbya ve Karkîsyâ'nın fethiyle elde edilen humusu Habîb b. Sehbân ile birlikte halîfeye gönderdi. Şehriyâd'ın arkasından o da Re'sü'l-'Ayn'a doğru yol aldı.⁴⁰²

İyâz b. Ganm 'Aynü'l-Verde'ye yaklaştığında şehrin içine inmeye niyetliydi. Ancak Hâlid, Nu'mân ve Abdurrahmân b. Mâlik el-Eşter bu korunaklı şehre hemen inmemesi gerektiğini söyledi. Çünkü 'Aynü'l-Verde, Diyâr-ı Rebîa kralının oturduğu şehirdi ve dolayısıyla çok iyi korunuyordu. İyâz bu düşünceleri doğru buldu ve onun yerine Mercu'r-Ru'bân'a indi. Müslümanların geldiği haberi Mardin yöneticisi Ersûs'a ulaştı. Ersûs, kızı Mariye'ye eşinin Arapların elinde esir olduğunu söyledi. Mariye Amûd'u sevmediği için pek de yardım etmeye istekli değildi.⁴⁰³ Ancak babasının konuşmalarıyla cesaretini toplayıp, Araplara karşı üstünlük sağlama girişimine hazırlandı. Gece vaktinde Mariye de Mercu'r-Ru'bân'a indi. Yanında hizmetçileri, dört kölesi ve İyâz için hediyeler vardı. Askerlerin yanına yaklaştığında, babasının hizmetçisi ve hâcibi ile birlikte yanında kırk Arap Müslüman esirle karşılaştı. Bunlar Abdullah b. Varaka, Ubâde b. Sâmit, Hâris b. Mürre, Ömer b. Kâdim, Zühre b. Mâlik, Adî b. Kâsid, Hilâl b. Mecîd, Alkame b. Ziyâd, Talha b. Mukbel, Mâlik b. Saîd ve diğer bazı kimselerdi. Bunların şahıslar, İyâz Re'sü'l-'Ayn'a gitmeye karar verdiğinde, Abdullah b. İtbân ile beraber Harrân, Serûc ve er-Ruhâ'ya baskın yapıp askerlere yiyecek getirmeleri için gönderdiği kişilerdi. Şehre girmeye çalıştıklarında Hısn Ercas yöneticisi Nikola ve Cercis b. Şem'un'un onları esir almıştı.⁴⁰⁴

Şehriyâd bu esirleri öldürmek istemişti. Ancak vezir, kralın esirleri öldürmesi halinde Müslümanların elinde bulunan Amûd, Rûdis (Urfa yöneticisi), Tûta (Kefertûsa yöneticisi) gibi önemli kişilerin öldürülebileceklerini söylemişti. Vezir, bu esirlerin Mardin'deki Kal'atü'l-Mer'e'ye⁴⁰⁵ gönderilmesini ve Müslümanlar esirleri talep ettiğinde Mardin'e yönlendirilmesini istedi. Hâcib, Mariye ve esirler yolda giderken İyâz ve askerleri ile karşılaştılar. Ordunun önlerinde Süheyl b. Adî ve Nuceybe b. Saîd vardı. Müslümanlardan iki bin kişi atlıydı. İki ordu karşılaştığında, Mariye Müslüman ordusunun emîrini görmek istediğini söyledi. Mariye'yi İyâz'ın yanına götürdüler. İyâz, Rûm geleneğindeki gibi selam vermek isteyen Mariye'ye

⁴⁰² Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 85.

⁴⁰³ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 86.

⁴⁰⁴ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 82.

⁴⁰⁵ Re'sü'l-'Ayn ile Nusaybin arasında sağlam bir kaledir. Mardin il merkezine beş kilometre uzaklıktaki Kız kalesidir. Vâkîdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 88.

mütevâzı davranarak eğilmemesini söyledi. Biraz konuştular ve Mariye Arapça'yı bildiğinden İyâz'ı anlıyordu. İyâz, Mariye'ye kim olduğunu sorunca, o Mardin hükümdarı Ersûs'un kızı olduğunu ve kocası Amûd'un ellerinde esir olduğunu söyledi. Mariye, Hz. İsa'yı (a.s) rüyasında gördüğünü ve Hz. İsa'nın ona İslâm'a girmesi gerektiğini söylediğini bildirdi. Bu gece vakti İslâm'a girmek ve iki kaleyi Müslümanlara teslim etmek üzere geldiğini söyledi. Ancak bu kalelerden birinde kocasıyla beraber hüküm sürmek istediğini de bildirdi. İyâz, Mariye'nin dediklerine tebessüm etti ve entrika peşinde olduğunu açıkça söyledi. Ayrıca İyâz, Amûd'un onun kocası değil çocuğu olduğunu söyledi (Mariye'nin yaşı büyüktü, evlendiğinde zaten yaşı otuz idi). Bu söz üzerine Mariye çok bozuldu. Bozuntuya vermeden Amûd'u görmek istediğini söyledi. Kocası Amûd'u yüzündeki benlerden ve kulaklarının uzunluğundan tanıdı. Amûd'un kendisinin oğlu olduğunu söyledi. Bir rivayete göre de Amûd Mariye'nin oğludur.⁴⁰⁶ İyâz, o sırada Mâriye ve oğlu Amûd'u İslâm'a davet etti. Her ikisi de Müslüman olmayı kabul etti. Mariye, Müslüman esirlerin Harrân yakınlarında tutulduğunu ve onlarla beraber orada kaleyi almanın daha kolay olacağını söyledi. Sahâbîlerin içeride oluşu bir fırsattı. İyâz, Mariye'nin Müslüman oluşuna ve kaledeki esirlerle birlikte hareket edip kaleyi ele geçirebilecekleri düşüncesiyle sevinçliydi. O gece oğlu Amûd'tan ve Müslümanlardan ayrılarak Mardin kalesine gitti. Mariye'nin babası Ersûs, Şehriyâd ve hâcibin hizmetinde bulunmak için Mercu'r-Ru'bân'a gitmişti. Esirler babasının kalesinde onun yanında bulunuyordu. Hâcib ise akıllı ve ileri görüşlü biriydi. Hâcib Mîşa b. Abdî'l-Mesih, Tevrat ve İncil'i okumuş ve önceleri rahip olan bir kişiydi. Mîşa'nın, Mardin'in doğusunda dağ başında manastırı vardı. Müslümanlar buraları fethettiğinde, birçok din adamıyla beraber Bizans halkı gelip ona danışıyordu. Mîşa kendisini ziyarete gelen insanlara, Hz. İsa'nın yolunu dürüstçe takip etmelerini, yalan söylememelerini, zina yapmamalarını, haram işlememelerini ve daha birçok sorumluluğu hakiki manada yerine getirmelerini söylüyordu.⁴⁰⁷

Günler sonra, Mariye sahâbîlerinin yanına ulaştı. Mariye, esir düşen sahâbîlerin, babasının (Ersûs) kalesinde olduğunu anladı. Onları nasıl kurtaracağını düşünmeye başladı ve o gece endişeyle uyudu. Sabah olduğunda, Mîşa Mariye'nin

⁴⁰⁶ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 89. Müellif bundan sonra sürekli olarak annesi olduğunu vurgulamaktadır.

⁴⁰⁷ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre*, 90-91.

yanına geldi. Mîşa, esirlerle yaptığı konuşmalarda Arapların doğru yol üzere olduğunu söyledi. Mîşa, esir düşen Müslümanların serbest kalmaları adına onlara yardım etmesini isteyen Mariye’yi kıramadı. Rahib Mîşa’nın yardımcılarıyla Ersûs’un mekânı olan Mardin kalesi esir alınan sahâbîler vasıtasıyla fethedildi.⁴⁰⁸ Ersûs bu haberi duyduğunda, askerlerini toplayıp bir gece yarısı Harrân’a doğru yola çıktı. Bir sonraki gece Harrân’a vardı ve şehre girdi. Mardin yöneticisi Ersûs’un Harrân’ı ele geçirdiği haberi yayıldı ve aynı zamanda bu haberler er-Ruhâ yöneticisine ulaştı. O da kendi şehrini korumak için tedbirler aldı.⁴⁰⁹ Harrân yöneticisi Rûdis’in, Ercûk adında cesaretli bir oğlu vardı. Esaretinden önce, babası onun cesaretinden korkarak, onu el-‘Amk kalesine⁴¹⁰ hapsedmişti. Annesinin ismi Heryel Mekîn’di. Heryel, Sümeysât (bir diğer adıyla Kal’atü-‘t-Tîn) yöneticisinin kızıydı. Ercûk’un annesi Heryel, bir gün akrabalarını ziyarete geldiğinde kendi oğlunun hapsedilmiş olduğunu gördü ve bu duruma çok kızdı. Ayrıca, Ersûs’un Harrân’ı ele geçirdiğini duyunca zoruna gitti. Heryel, oğlu Ercûk’u hapisten çıkarttı ve kendi malından ona vererek Ersûs ile mücadele etmesini istedi. Ercûk üç bin atlı ile Harrân’a Ersûs’un üzerine yürüdü. Ancak, çıkan savaşta Ersûs galip geldi ve Ermeni Ercûk’u esir aldı.⁴¹¹

Belâzürî’ye göre İyâz, Nusaybin’in fethinden sonra yine er-Ruhâ antlaşması maddeleri çerçevesince Tur-Abdîn ve Mardin kalesini fethetti.⁴¹² Yâkût el-Hamevî de Belâzürî’den rivayetle, Mardin ve el-Cezîre’nin diğer bir kısım yerlerinin h. 19 ve h. 20 yılının Muharrem ayında fethedildiği bilgisini aktarmaktadır.⁴¹³ Mardin tarihiyle ilgili eser telif eden Abdülğani Efendi ise, 8 Cemâziyelevvel 18 (17 Mayıs 639) tarihinde Mardin’in fethedildiğini aktarmaktadır.⁴¹⁴

⁴⁰⁸ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi’l-Cezîre*, 98.

⁴⁰⁹ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi’l-Cezîre*, 99.

⁴¹⁰ el-Bîre (Birecik) yakınlarında bir kaledir. Vâkıdî, *Târîhu fütûhi’l-Cezîre*, 99.

⁴¹¹ Vâkıdî, *Târîhu fütûhi’l-Cezîre*, 99-100; Abdülğani Efendi (Abdülğani Fahri Bulduk), *Mardin Tarihi*, (Ankara: TC. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Nisan 1999), 6-19.

⁴¹² Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 252.

⁴¹³ Yâkût, *Mu‘cemü’l-büldân*, 5: 39: Mehmet Azimli, Mardin’in fethiyle ilgili makalesinde bu tarihi 20 Muharrem 19/640 yılı olarak tercüme etmiştir. Azimli’nin verdiği tarihle Yâkût arasında bir senelik fark vardır. Bk. Mehmet Azimli, “Klasik İslâm Tarihi Kaynaklarına Göre İlk Fetihden Artuklulara Mardin”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı (26-28 Mayıs 2006)*, Ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, (İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No:6, Temmuz-2006), 43-49.

⁴¹⁴ Bulduk, *Mardin Tarihi*, 6.

1.8.4. Hısn Keyfa (Hasankeyf)

Hısn Keyfa, Roma ve Bizans kaynaklarında, Süryanice bir tabirle ‘kifo’ (kaya) kelimesinden türemiş Kifos ve Cıphas/Cepha isimleriyle anılmaktadır.⁴¹⁵ Arapça kaynaklarda ‘Hısn Keyfâ’⁴¹⁶ şeklinde geçen bu yer, Batman ilinin bugünkü Hasankeyf ilçesidir. Osmanlı belgelerinde Hısnkeyf diye anılan bu şehir, halk arasında Hasankeyf diye anılmıştır. Hasankeyf, Dicle nehri kıyısında, el-Cezîre’den Anadoluya geçiş güzergâhında kurulu bir şehirdir. Şehirde bulunan meşhur kale ise, Sâsânîlerin Roma’ya ait Anadolu toprakları için tehdit oluşturduğu sıralarda II. Konstantin (m. 337-361) tarafından inşâ ettirilmiştir.⁴¹⁷

Hısn Keyfa, Diyâr-ı Bekr bölgesinde, Âmid ile Cezîretü İbn Ömer arasında bir şehirdir.⁴¹⁸ Hısn Keyfa’nın sağlam bir kalesi ve kiliseleri vardı. Dicle’den farklı kollarla gelen sulara sahipti.⁴¹⁹ IV. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlar burada yayılmaya başlamıştır. Hıristiyanlığın dışında farklı din ve mezheplerin mevcudiyeti Hısn Keyfa’yı kanlı çatışmaların merkezi haline getirmişti. Hısn Keyfa, çevre şehirlerle beraber Hz. Ömer döneminde İyâz b. Ganm komutasında fethedilen el-Cezîre şehirlerinden biridir. İyâz b. Ganm Rakka, er-Ruhâ, Harrân, Sümeysât ve Serûc’un fethinden sonra Hısn Keyfâ/Re’s Keyfâ’yı da (Hasankeyf) fethetti.⁴²⁰ Ancak kaynaklarda, fethinden birkaç yüzyıl sonrasına kadar şehir hakkında bir bilgiye rastlanmamaktadır.⁴²¹

1.9. EL-CEZİRE FETHİNİN BİTİŞ TARİHİ

Belâzürî’ye göre, İyâz h. 20 yılı (Aralık 640 veya Ocak 641) Muharrem ayında Erzen’i de fethetti. Oradan Derb ve Bitlis’e kadar ulaştı; Hilât’a da (Ahlat) gidip oranın patriğiyle dahi anlaştı. İrmîniyye bölgesindeki el-‘Aynü’l-Hâmîda’dan

⁴¹⁵ Yusuf Oğuzoğlu, “Hasankeyf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 364.

⁴¹⁶ İbn Havkal, *Sûretü’l-arz*, 1: 224; Yâkût, *Mu’cemü’l-büldân*, 2: 265.

⁴¹⁷ Oğuzoğlu, “Hasankeyf”, 16: 365.

⁴¹⁸ Yâkût, *Mu’cemü’l-büldân*, 2: 265; el-Katî’î, *Merâsidü’l-ittilâ’*, 1: 407.

⁴¹⁹ Makdisî, *Ahsenü’l-tekâsim*, 141.

⁴²⁰ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 251.

⁴²¹ Oğuzoğlu, “Hasankeyf”, 16: 366.

daha ileri gidemeden er-Rakka'ya döndü ve Rakka'dan da, valisi olduğu Hims'a gitti. İyâz h. 20'de Hims'ta vefat etti.⁴²²

İbn A'sem'e göre, el-Cezîre bölgesinin fethi son olarak Nusaybin'in fethiyle tamamlandı. Burada tam bir tarih kaydetmemekle beraber şu çıkarımda bulunmak mümkündür; İbn A'sem'e göre h. 19 yılında İyâz ve beraberindekiler Nusaybin'e gitti. Nusaybin muhasara altına alınmış ancak bu muhasara zorlu oluşu sebebiyle İyâz orada konaklamaya karar vermiştir. Bu sırada Âmid, Meyyâfârikîn ve bazı başka yerler fethedilmiştir ki Âmid'in fethi sadece dört ya da beş sürmüştür. Ayrıca Nusaybin'in kuşatması bir yıl sürmüş ise h.20 yılının başı Muharrem ayında fetihler sona ermiştir denilebilir. Hz. Ömer'in Nusaybin'in fethinden sonra İyâz'a, el-Cezîre fethinin başarıyla sağlandığının müjdesini verdiği mektup ise şu şekildedir⁴²³:

“Bismillâhirrahmânirrahîm. Allah'ın kulu ve müminlerin emîri Ömer'den, İyâz b. Ganm'e. Selâm senin üzerine olsun. Müslümanların eliyle el-Cezîre'nin fethini sağlayan Allah'a hamd olsun. O ki yokluktan zenginliğe erdirdi ve Müslümanların rızkını genişletti. Şu vakitten sonra Müslümanların yoksulluğa düşeceklerine dair endişem yoktur. Ancak edindikleri mallarla gururlanıp helak olmalarından korkuyorum. Ve şüphesiz sen vazifeni en güzel bir şekilde eda ettin, Allah sana ve Müslümanlara hayırlı bir karşılığını versin. Bu mektup sana ulaştığında, ordu içerisinden özünde ve sözünde güvenilir bir kişi kendi yerine vekil tayin et! Ve hemen Şam taraflarına git. Çünkü Yezîd b. Ebî Süfyan orada hastalanmıştır, onun ölmesi durumunda oradaki düzenin alt üst olacağından endişe duyuyorum. Daha fazla el-Cezîre'de kalmadan hemen intikal et!” Bu mektup gereğince İyâz, dört bin atlı süvariye emrine vererek Utbe b. Ferkâd es-Sülemî'yi el-Cezîre şehirlerinin tamamına vali tayin edip, geri kalan ordu ile Şam'a yönelmiştir. Ancak daha Şam'a varmadan Hims'ta hastalanarak h. 20 yılında vefat etmiştir.⁴²⁴

İyâz'ın Hims'ta ve h. 20 yılında vefat ettiğine dair bilgiler başta Belâzürî ve diğer kaynaklarda da kayıtlıdır. İslâm fütûhatıyla ilgili çalışmalarda bulunan meşhur batılı tarihçilerden Brockelmann da h. 18 yılının ikinci yarısında başlayan fetihlerin

⁴²² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 252.

⁴²³ Ayrıntılı bilgi için bk. İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 257-258-259.

⁴²⁴ İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 1: 261.

20/641’de bittiğini kabul etmektedir.⁴²⁵ Böylelikle bütün bunlar h. 20’de harekâtın ve dolayısıyla el-Cezîre fethinin tamamlandığını göstermektedir. Ancak burada İbn A’sem’in de kendi rivayetinde, İyâz’ın Yezîd’e yardım amaçlı olarak gidişini eleştirmiş ve Yezîd’in h. 18’de vefat ettiğini açıkça ifade ederek buna ihtimal vermemiştir.⁴²⁶ Ayrıca Taberî’nin İbn İshâk rivayetine göre, İyâz vefat etmeden önce Osman b. Ebi’l-Âs’ı Ermeniyeye’ye göndermiş ancak Osman burada çok az çarpışıp geri dönmüştür.⁴²⁷

⁴²⁵ Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi-I*, 50-51

⁴²⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Â’sem, *Kitâbü’l-fütûh*, 1: 261 Dipnot; Aycan, “Yezîd b. Ebî Süfyân”, 43: 520.

⁴²⁷ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi-IV*, 4: 84.

İKİNCİ BÖLÜM

EL-CEZİRE'NİN FETİHTEN SONRAKİ DURUMU

2.1. İDARİ TAKSİM

Hz. Ömer devrinde başkumandanların ikâmet ettikleri ve önemli kararların alınması maksadıyla kullanılan ana komuta merkezi genellikle Hıms şehriydi.⁴²⁸ İyâz, el-Cezîre bölgesini fethettiğinde genellikle er-Ruhâ'yı merkez edinerek orada kalmıştır. Fetihten sonra el-Cezîre'nin idari yönetimi Suriye'ye bağlanmıştır.⁴²⁹ İyâz'ın vefatından sonra el-Cezîre'ye idari olarak bakan vali, sırası ile Saîd b. Amr b. Hızıyem ve Umeyr b. Sa'd oldu.⁴³⁰ Hz. Osman döneminde, el-Cezîre bölgesi Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebâa ve Diyâr-ı Bekr diye üç ayrı bölgeye taksim edilerek yönetildi. Bu dönemde Harrân, başta Diyâr-ı Mudar'ın olmak üzere, el-Cezîre bölgesinin genel komuta merkezi olarak kullanıldı. Valiler buradan emirler vermişlerdir.⁴³¹ Abbâsîler zamanında ise el-Cezîre bölgesine ait önemli kararların verildiği baş şehir Rakka olmuştur.⁴³²

Büyük bir sıkıntı hali zühur etmediği müddetçe, Müslümanlar fethettikleri yerlerin idari işleriyle çok meşgul olmamışlardır. Güvenliği sağlamanın yanında, mevcut Bizans yöneticileriyle yönetimi sağlama yoluna gitmişlerdir. el-Cezîre'nin fethi sırasında da aynı hususlar takip edilerek ilk başta Müslüman yöneticiler atanmamıştır. Bu durumun oluşmasında, el-Cezîre'de fethedilen şehirlerdeki insanların İslâm'a ve Müslümanlara duyduğu güvenin rolü büyüktür. Ancak fethedilen yerlerde verilen sözün bozulması akabinde, güvenliğin tesisi ve sükûnet halinin devamı için Müslüman birlikler sevk edilmiştir. Fethedilen yerlerde görev alan fâtipler, fethettikleri yerin valisi olmaktadır. Bu durum ilk başlarda valilere hem siyasi-askeri yöneticiliği ve hem de namaz kıldırma işini yüklüyordu. Yani her iki alanda da valiler mutlak manada imamlık yapıyordu. Böylelikle Hz. Peygamber'in

⁴²⁸ Hıms şehri, Bilâdüşşâm'ın en geniş alana sahip şehirlerinden biridir. H. 10 yılında Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh komutasında sulhen fethedildi. Ya'kûbî, *el-Büldân*, 161; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 90.

⁴²⁹ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 87.

⁴³⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 252-255.

⁴³¹ Yımanç, "Diyarbakir", 3: 606.

⁴³² Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 90.

(s.a.s.) halîfesinin vekili olma sorumluluk ve görevini yerine getiriyorlardı. Fethedilen yerlerdeki halkın sorunlarının çözümü için daha sonraları Hz. Ömer tarafından, yöneticilerin yanında kadılar da tayin edilmiştir.⁴³³

Hz. Ömer'in yönetici atama stratejisine paralel olarak, Hz. Osman'ın Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyân (v. 60/680) 26/647 yılında Kınnesrîn, Hıms ve el-Cezîre'ye Habîb b. Mesleme'yi atadı. Hz. Ali döneminde Malil el-Eşter, el-Cezîre'ye yönetici olarak atandı. Hz. Ali döneminde kısa bir süre haricinde, el-Cezîre sürekli olarak Şam yönetimine bağlı olarak yönetildi. Hz. Muâviye halîfe olduktan sonra Nu'mân b. Beşir'i Suriye ve el-Cezîre valiliğine atamıştır. Nu'mân, 60/680 yılına kadar yani Muâviye'nin vefatına dek bu görevde kaldı.⁴³⁴ Emevîler, Şam ve el-Cezîre'nin ikisini birleştirerek bir valiyle idare ettiler. 67/686'da Muhtar es-Sekafi'nin görevlendirdiği kumandan İbrahim b. Eşter, Emevî ordusuna galip gelince el-Cezîre Irak idaresine geçti. 71/690'da halîfe Abdülmelik, Kınnesrîn ve el-Cezîre bölgelerine kardeşi Muhammed b. Mervan'ı tayin etti.⁴³⁵

Emevîler devrinde Harrân başta olmak üzere, el-Cezîre'nin tamamının önemi çokça arttı. Öyle ki, Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgelerinin yönetimi de el-Cezîre valilerine verilmişti. Hatta, son Emevî halîfesi II. Mervan tahta geçmeden önce Harrân'da valilik yapmıştır. II. Mervan, halîfe olduktan sonra burayı devlet merkezi haline getirip, büyük Camii'yi (Firdevs Camii/Harrân Ulucamii) de genişletme faaliyetlerinde bulunmuş ve burada bir saray yaptırmıştır.⁴³⁶

Daha sonraları Hârûn Reşîd devrinde, el-Cezîre şehirlerinden Rakka'nın önemi artmış ve burası Abbâsîler'in yazlık merkezi olmuştur. Abbâsî halîfelerinden Mehdî devrinden itibaren Haricî isyanlar çoğalmıştır. Me'mûn devrinde patlak veren ve el-Cezîre'nin tamamını etkisi altına alan Nasr b. Şebes başkanlığındaki Haricî isyanı, Abdullah b. Tahir tarafından güçlükle bastırılmıştır. el-Cezîre bölgesi, Abbâsî halîfeleri zamanında, Bizans'a karşı gerçekleştirilen seferlerin üssü halindeydi. Abbâsî halîfeleri el-Cezîre'nin korunmasına önem veriyorlardı. X. yüzyılda, bölgenin zenginliği ve dolayısıyla ödenen vergiler azaldı. XI. yüzyılda Selçuklular'ın el-

⁴³³ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 90-91.

⁴³⁴ Şeşen, "Cezîre", 7: 509.

⁴³⁵ Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 2. bs. (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 10

⁴³⁶ Şeşen, "Cezîre", 7: 509.

Cezîre'ye gelmesiyle siyasi harita değişti. Burada oturan yerli yarı göçebe halkın yerini, Türk beylikleri almış oldu.⁴³⁷

Selçuklular el-Cezîre'ye geldiklerinde, Harrân, Musul ve Amid'te mahallî hânedanlar vardı. er-Ruhâ ve Sümeysât da Bizans'ın elindeydi. 479/1086-87 yılında Melikşah'ın Haleb seferi sırasında, Bozan er-Ruhâ ve Sümeysât'ı Bizans'ın elinden aldı. Melikşah, Bozan'ı Urfa valiliğine tayin etti. el-Cezîre'nin diğer şehirlerine de bir kısım yöneticiler atadı. 485/1092'de Melikşah'ın ölümüyle, el-Cezîre bölgesine Tutuş hâkim oldu. Ondan sonra da, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan el-Cezîre'ye geldi. Bir süre de Türkmen beylikleri bölge şehirlerini idare etti. Nihayet 521/1127 tarihinden sonra Zengîler bölgenin yönetiminde söz sahibi oldu. 1146'dan sonra burada büyük bir devlet kuran Nüreddîn Mahmud Zengî, Artukoğullarını da himayesi alrın alabilmeyi başardı.

Milâdi 1507 yılında Safevîler ve Memlûkler arasında paylaşılan el-Cezîre bölgesi, 1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine girerek Diyarbekir Beylerbeyliği kuruldu. Aynı şekilde Musul'da da ayrı bir beylerbeyliği oluşturuldu. Urfa ve Mardin, Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı birer sancak merkezi oldu. Rakka, Meyyâfârikîn, Hasankeyf ve Harrân ise eski önemini kaybetti. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, el-Cezîre bölgesi Türkiye, Suriye ve Irak arasında paylaşıldı. er-Ruhâ (Urfa), Sümeysât (Samsat), Harrân, Re'sü'l-'Ayn (Ceylanpınar), Nusaybin, Cizre, Mardin, Âmid (Diyarbakır), Hasankeyf ve Meyyâfârikîn (Silvan) şehirleri Türkiye sınırları içerisinde kalırken; Musul ve Sincar Irak sınırlarında; Rakka ile Ca'ber şehirleri ise Suriye sınırları içerisinde dahil oldu.⁴³⁸

2.2. İSKÂN

el-Cezîre fetihlerinin ardından ve daha Hz. Ömer hayattayken (20/641) ana yerleşim yerleri ve ordugâh şehirler kuruldu. Ana yerleşim yerleri Mısır, şam, el-Cezîre, Kûfe, Basra; ordugâh şehirler de Filistin, el-Cezîre, Musul, Kınnesrîn'di.⁴³⁹ Hulefâ-i Râşidûn dönemi de dâhil, sonraki dönemlerde başta Irak ve çevresi olmak

⁴³⁷ şeşen, "Cezîre", 7: 510.

⁴³⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. şeşen, "Cezîre", 7: 510-511.

⁴³⁹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2: 46.

üzere İslâm coğrafyasının büyük bir bölümünde üretimin inkıtaa uğramaması, bataklık alanların kurutulup ihya edilmesi, su ve yolların yapımı sağlanarak küçük yerleşim alanlarının iskâna tabi olması için gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır.⁴⁴⁰ Bu çerçevede İyâz'ın gerek el-Cezîre'yi fethederken öne sürdüğü sulh şartları ve gerekse de kendisinden sonra bu bölgeyi idare ederken başvurulan politika aynı paralelde olmuştur.

Hız. Ömer'den sonra Müslümanların halîfesi Hız. Osman (v. 35/656) döneminde (644-656), Şam ve el-Cezîre valiliğine Muâviye b. Ebî Süfyân (v. 60/680) getirildi. Bu dönemde Muâviye, Hız. Osman'ın direktifi ile kimseye ait olmayan, şehir ve köylerden uzak topraklara Arapları yerleştirip oraları sahiplenmelerini sağladı. Böylece Muâviye, Temîm kabilesini er-Râbiye'ye, el-Mâzihîn ve el-Müdeybir'e Esed, Kays ve diğer başka kabilelerini Diyâr-ı Mudar bölgesine yerleştirdi. Aynı şekilde Rebîa'ya mensup olanları da kendi bölgesine (Diyâr-ı Rebîa'ya) yerleştirdi. Ayrıca, iskân yapılan şehir ve köy gibi yerleşim alanları başta olmak üzere, silah cephaneliklerini de muhafaza etmekle görevli, maaşlı kişiler görevlendirip bunların tamamına valiler tayin etti.⁴⁴¹ Belâzürî'nin verdiği bilgilere bakıldığında, el-Cezîre'ye yerleştirilen Araplara verilen bu topraklar kimsenin mülkünde olmayan, devlete ait ve işlenmeyen arazilerden olduğu anlaşılmaktadır. el-Cezîre'de bu şekilde uygulanan iskân politikası ile hem yerleşim sağlanmış hem de ülke ekonomisine katkıda bulunulmuştur.

2.3. CAMİLER

İslâm dininde genel kullanımıyla namaz kılınan yeri ifade etmek maksadıyla, kullanılış amacı bir ancak mekânsal yapılarının ve fonksiyonlarının birbirinden farklı oluşu itibarıyla iki ayrı yapı/ibadethane olan mescid ve camiler vardır.

“مسجد” Arapça bir kelimedir. ‘Eğilmek, alını yere koymak, dik durmak, baş eğmek’ gibi manaları ihtivâ eden “س ج د” kökünden türeyen bir mekân ismidir.⁴⁴² Dini literatürde ise Müslümanların namaz kıldıkları yer, ibadet yeri anlamına

⁴⁴⁰ Gümüşçü – Küçükaşçı, “Köy”, EK-2: 86.

⁴⁴¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 255-256; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 5: 40.

⁴⁴² Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 46.

gelmektedir. Mekke’de risâletin başlamasıyla teşekkül eden ilk islâm topluluğunun, rahatça ibadet edebilecekleri müstakil bir ibadet mekânı mevcut değildi. Hz. Peygamber (s.a.s.) ve etrafında bulunan az sayıdaki Müslümanlar, Mekke’nin dar sokaklarında namaz ibadetini yerine getiriyorlardı. Genellikle herkes kendi evinde ve bazen de toplu olarak evlerde nadiren cemaatle namaz kılınıyordu. Allah tarafından yeryüzünün tamamı inananlar için mescid olarak kabul edilmesinin yanında; İlâhi emirler doğrultusunda şekillenen dini akîdeler, zaman içerisinde esas itibariyle ibadetgâhın varlığını zaruri kıldı. Bu sebeple Medine’ye hicret ettikten sonra Hz. Peygamber’in yaptığı ilk şeylerden biri, hurma ağaçlarının gövdelerinden oluşan sütunlar; yine bu ağaçların dallarındaki yapraklarından oluşan bir dam ve az sayıda taşların kullanılmasıyla Mescid-i Nebevî inşâ edildi.⁴⁴³

Arapça’da “ج م ع” kökünden türeyen “الجامع” kelimesi ‘bir araya getiren ve toplayan’ anlamını taşımaktadır. ‘Câmi’ kelimesinin taşıdığı anlam itibariyle ilk başlarda, cuma namazının kılındığı camilere verilen isimdi. Bu büyük çaptaki camilere aynı zamanda ‘el-Mescidü’l-Câmi’ de denilirdi. Rivayetlere istinaden hem Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından ve özellikle tabiûn döneminde bu şekilde adlandırıldığını görmekteyiz. X. yüzyıldan itibaren bu tamlama terkedilerek, cami kelimesi mücerreden kullanılmaya başlandı. Kur’ân-ı Kerîm’de de cami kelimesine karşılık olarak sıkça mescid ifadesi kullanılmıştır. Ancak Osmanlılar dönemine bakıldığında padişahların yaptırdığı camilere ‘selâtin cami’; vezirler başta olmak üzere devlet adamları tarafından yapılan orta büyüklükteki camiler yapan kişinin ismine izafe edilir ve küçük ibadet yerlerine de mescid dendiğini görmekteyiz. Ve yine cuma namazının kılınması için mescidin camiye çevrilmesi izin gerektiren bir durumdu.⁴⁴⁴

Camilerin ana fonksiyonu mâbed oluşudur. İslâm dininde camiler ikiye ayrılır. Hz. Peygamber’in de (s.a.s.) kullandığı ‘el-mescidü’l-câmi’ tabiri, Cuma günlerinde cuma namazının kılındığı camileri ifade etmektedir. IV. (m. X.) yüzyılın başlarından itibaren ‘cami’ kelimesi mücerreden kullanıldı. İçinde minberin

⁴⁴³ Ernest Diez, “Mescid”, *İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 8: 1-3.

⁴⁴⁴ Önkal-Bozkurt, “Cami”, 7: 46.

bulunmadığı ve cuma namazının da edâ edilmediği, sadece vakit namazlarında kullanılan mâbedler ise ‘mescid’ diye adlandırılmaktadır.⁴⁴⁵

Nusaybin’in fethinden sonra İyâz, Meryem kilisesini cuma camisine çevirdi. Aynı zamanda yanında bulun ensar ve muhacirden kırk kişilik gurup, her biri bir tane olmak üzere Nusaybin’de kırk mescid inşâ etti. Bu mescitlerden biri de, meşhur Kinde kabilesine atfen isimlendirilen Kinde cuma mescidiydi. Kinde mescidinde daha ilk fethedildiği günlerde Üsâme b. Âmir el-Kindî ve yaklaşık on amcaoğlu ile beraber eğitim-öğretim faaliyetleri yapmaya başladı.⁴⁴⁶ Diyarbakır’daki Ulu Camii, Müslümanların bu şehri fethinden önce Mar Toma adında bir Hıristiyan Kilisesi olarak kullanılıyordu. Fetihden sonra bu mabedin 2/3’lük kısmı İyâz b. Ganm tarafından camiye çevrildi.⁴⁴⁷ Aynı şekilde Harrân Ulucamii (Firdevs Camii) de önceden Sin Mâbedi iken, buranın fethiyle İyâz tarafından cuma camisine çevrildi. Bu cami dışında, mevcut kiliselerin tamamı mescide çevrildi.⁴⁴⁸ Re’sü’l-‘Ayn’ın fethinden sonra İyâz buradaki Nasturiye kilisesini camiye çevirdi. Fethe katılan kabilelerin her biri, kendi adına burada birer mescid yaptırdı.⁴⁴⁹ İyâz’ın vefatından sonra valiliğe atanan Saîd b. Âmir b. Hızıyem el-Cumahî er-Rakka ve er-Ruhâ camilerini yaptırmıştır. Ve onun da vefatıyla yerine geçen halefi Umeyr b. Sa’d el-Ensârî Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebîa bölgesinde birçok cami yaptırdı.⁴⁵⁰ Utbe b. Ferkad et-Tayr, Tikrît’i fethettikten sonra burada bir cami yaptırmıştır.⁴⁵¹ Hulefâ-i Râşidûn döneminde mescidler alanındaki en önemli hizmet Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî’deki bakım, onarım ve genişletme gayretleri olmuştur. Daha sonra fethedilen yerlerdeki mâbedler kısmen ya da tamamen camiye tahvil edilmekteydi. Veyahut yeni bir ibadet mekânının inşâsı için yer tahsis ediliyordu. Hz. Ömer Kudüs’ü fethettiğinde, çöplük alanına dönen Mescid-i Aksâ’nın yerini tespit ile burada büyük bir mescid inşâ ettirmiştir. Aynı şekilde yeni kurulan şehirlerde atadığı

⁴⁴⁵ Önkal-Bozkurt, “Cami”, 7: 46-47.

⁴⁴⁶ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi’l-Cezîre*, 161-162, 93.

⁴⁴⁷ Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*, 90.

⁴⁴⁸ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi’l-Cezîre*, 105; İsmail Orman, “Ulucamii” (Harrân Ulucamii), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 103; Şeşen, *Harran Tarihi*, 37.

⁴⁴⁹ Vâkîdî, *Târîhu fütûhi’l-Cezîre*, 158.

⁴⁵⁰ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 255.

⁴⁵¹ Kramers, “Tekrit”, 12-I: 40.

valilerden, merkezi cami yapımını ve kabilelere ait mescid inşâsını da istemiştir. Fetihden sonra camilerde namaz kıldıran ilk imamlar da yine fâtilh komutanlardı.⁴⁵²

2.4. VERGİLER

Hız. Ömer (r.a) dönemine baktığımızda, alınan bazı vergilerin olduğunu görmekteyiz. Öncelikle bu dönemde halktan alınan vergileri öşür, cizye ve haraç olarak üç başlık altında inceleyelim. Daha önce alınmayan ve ilk defa bu dönemde uygulamaya konulan vergi türü ise haraçtır.

Öşür (العشر), ‘onda bir’ anlamına gelen arapça bir kelimedir. Fıkıh terimi olarak, delaleti ve sübutu Kur’ân ve sünnetle sabit delillerle, Müslümanların elindeki topraklardan elde ettiği gelirin onda birinden zekât olarak alınan vergidir.⁴⁵³

Cizye (الجزية), ‘karşılığını vermek, kâfi gelmek, ödemek’ manasında olup; terim olarak, İslâm devletinde yaşayan gayri müslim sadece erkeklerden alınan baş vergisidir.⁴⁵⁴

Haraç (الخراج) ise, sözlük olarak ‘toprakta çıkan şey’ anlamında olup, gayri Müslimlerin elindeki topraklardan alınan verginin adıdır. Hız. Ömer döneminde Müslümanların giriştiği yoğun fetih mücadeleleri sonucunda elde edilen topraklar sahiplerinden (gayri müslim tebaadan) alınmayıp bunun karşılığında düzenli olarak haraç vergisine bağlanmıştır.⁴⁵⁵

Milâdi 640 yılından itibaren, el-Cezîre bölgesindeki meskûn Hıristiyanlar çeşitli vergilere tabi tutulmuşlardır. Hız. Peygamber’in liderliğinde teşekkül eden İslâm devletinde mali alanda esaslı kurumsallaşmaların Hız. Ömer’in halîfeliğinde ve onun emriyle tesis edildiği muhakkaktır. Bu dönemde ilk defa nüfus defterleri

⁴⁵² Önkal-Bozkurt, “Cami”, 7: 48-49.

⁴⁵³ Mehmet Erkal, “Öşür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 34: 97.

⁴⁵⁴ Mehmet Erkal, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 42.

⁴⁵⁵ Cengiz Kallek, “Haraç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 71-72.

düzenlemek suretiyle ‘divanlar’⁴⁵⁶ kurulmuş ve düzenli olarak alınan vergiler kayıt altına alınmıştır. Bu çerçevede, Arap tebaanın vermekle yükümlü olduğu vergilerin aslı Kur’ân’ın koymuş olduğu esaslara dayanmaktaydı. Diğer yandan, musalaha suretiyle Müslümanların idaresi altında yaşamayı kabul eden gayri müslim halk ise, yaşadıkları bölge ve şehirlerde hür bir biçimde hayatlarını sürdürmek ve mülkiyetlerine dokunulmaması gibi aynî haklar eman altında olup, Müslümanların güvencesi altında yaşamalarına mukabil, kendilerinin de kabul ettiği hükümler doğrultusunda vergilerini ödemekteydiler.⁴⁵⁷

el-Cezîre bölgesinde fethedilen şehirlerin sulh ahidnamelerinin bir kısmını yukarıda zikretmiştik. Özellikle Belâzürî’nin verdiği bilgiler çerçevesinde bu bölgede alınan vergilerin neler olduğunu çıkarımda bulunmak mümkündür. Diyâr-ı Mudar bölgesinden fethe başlayan İyâz, Rakka’yı fethettiğinde vergi yükümlülüğü olarak; kadınlar ve çocuklar muaf tutulmak suretiyle her erkek için yılda bir dinar cizye, birkaç kafîz⁴⁵⁸ buğday, bir miktar zeytinyağı, biraz sirke ve bal ve ayrıca Ebû Yûsuf’a göre iki kıst susamyağı⁴⁵⁹ vermelerini kararlaştırıldığı ifade edilmektedir.⁴⁶⁰ Belâzürî, kaynağını vermediği ve rivayetinin doğruluğunu tasdik ettiği şekliyle, altın sahiplerinden tahsil edildiği gibi Rakka halkından ergenliğe ulaşmış her bir erkekten dört dinar cizye vergisi alındığını söylemektedir.⁴⁶¹ Ancak başka bir rivayette ise, Müslümanların istifadesi amacıyla sirke, zeytinyağı ve bunun yanında yiyecek alınmış; bir süre sonra yükleri hafifletilmiştir. Bu uygulamayla yaşları dikkate alınarak kişi başı 12, 24 ve 48 dirhem olmak üzere kişi başı alınan cizye hafifletildi ve bu cizyenin yanında iki kıst zeytinyağı, iki müd buğday ve sirke de alındı.⁴⁶²

Ebû Yûsuf, el-Cezîre’nin fetinden sonra alınan vergiler hususunda, İyâz ile Ebû Ubeyde arasında geçen bir mektuptan söz etmektedir. er-Ruhâ’nın muhasara

⁴⁵⁶ Hz. Ömer’in, ‘fey’ diye adlandırılan cizye, haraç ve ticaret malları vergisi gibi gelirlerin kaydedilmesi için oluşturulmasını emrettiği defterlerin ve daha geniş kapsamda idari-mali bölümün genel adıdır. Rivayetlere göre h. 20 yılında divanlar oluşturuldu. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülaziz ed-Dürî, “Divan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 386.

⁴⁵⁷ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 92.

⁴⁵⁸ Bir Akûr (Mezopotamya) kafîzi=60 Bağdat Rıtlı (Yani 60×1,5= 90 kilogram). Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Kallek, “Kafîz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24: 155.

⁴⁵⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 81.

⁴⁶⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 248.

⁴⁶¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 249.

⁴⁶² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 255.

edilmesinde şehir halkının sulh talebinde bulunduğu sırada İyâz Ebû Ubeyde'ye bir mektup göndererek, eman verilmesi karşılığında ne ölçüde bir vergiye bağlamayı istişare etmiştir. Mektubu alan Ebû Ubeyde de, sahâbeden Muâz b. Cebel'in⁴⁶³ konuyla ilgili görüşlerini alarak bu çerçevede İyâz'a cevap yazmıştır. Cevabında, muayyen bir miktar cizye karşılığında musâlaha edilmesiyle halkın ödemekten aciz kalması sonucunda onları ölümle cezalandıramayacağını söylemiştir. Özellikle de yapılan antlaşmanın iptal olmaması ve her iki tarafın bir daha karşı karşıya gelmemeleri açısından, takatlerinin yeteceği miktarda vergiye bağlanmalarını istemiş ve İyâz da bunu halka ilan etmiştir. Ancak Ebû Yûsuf burada ravilerin ikiye ayrıldığını ifade ediyor. Bir kısım raviler İyâz'ın belli miktarda, bir kısmı da güçlerinin yeteceği miktarda cizye talep ettiğini söylemişlerdir. Harrân'ın fethinde de er-Ruhâlîların kabul ettiği şartlara tabi olduklarını ifade etmiştir. Ancak fetih tamamlandıktan sonra buralarda görevlendirilen valilerin, köylerde yapılan tarımı göz önünde bulundurarak ordunun gıda ve yiyecek gibi erzak ihtiyaçlarının köylülere yüklenip diğer vergiler hususunda şehir tebaasıyla eşit muameleyle tabi tutulduklarını da rivayet eder.⁴⁶⁴

Cizye miktarının belirlenmesi ile ilgili rivayetlerini değerlendiren Ebû Yûsuf, İyâz'ın bu uygulamasının sulh şartları çerçevesinde mi yoksa kendi istidlâl ettiği şer'i bir delile isnaden mi olduğu konusunda bilgisinin olmadığını vurgulamıştır.⁴⁶⁵

el-Cezîre bölgesinde alınan haraç vergisi ile ilgili malumat konusunda ise, tarih-emvâl-haraç gibi ana kaynakları referans alarak kapsamlı bir çalışma yapan Mustafa Fayda, Sevâd bölgesinden tahsil edilen haracın genişçe ele alınmasına karşılık Şam ve el-Cezîre hakkındaki bilginin yok denecek kadar sınırlı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Buna göre, başta Belâzürî olmak üzere kaynaklardan derlediği genel bilgiler şu şekildedir: er-Rakka'nın fethi sırasında İyâz 'ayaklarımızla çiğnediğimiz ve elde ettiğimiz topraklar bizimdir' diyerek, gayri Müslimlerin

⁴⁶³ Ebû Yûsuf'un bu rivayetinde, İyâz'ın mektubu geldiğinde Ebû Ubeyde'nin Muâz'ı çağırarak mektubu okutturup cevabı da ona yazdığını ileri sürmektedir. Ancak Muâz b. Cebel adlı sahâbî h. 17 yılında vefat ettiği bilinmektedir. Bu çelişki göze çarpmakla beraber, Muâz'ın Hz. Ömer döneminde fetva veren fakih sahâbîlerden olduğu da bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Muâz b. Cebel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 338-339. Bu sebeple, Ebû Ubeyde'nin, daha önce cizye konusunda beyan ettiği hükmü İyâz'a bildirmesi olarak düşünmek yersiz olmayacaktır.

⁴⁶⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 79-80.

⁴⁶⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 81.

elindeki toprakları ellerinde bırakmak suretiyle haraca bağlamıştır. Fakat zimme ehlerinden haraç vermeyi kabul etmeyen kişilere yönelik olarak da, ellerindeki toprakları alıp Müslümanlara vermek ve bunun karşılığında da öşür almaya yönelik yaptırımlarda bulunmuştur.⁴⁶⁶ Fayda, burada haraç miktarının ilgili kaynaklarda bulunmadığını tespit ederek; halife Hz. Ömer zamanında yıllık haraç miktarının Şam' da (Suriye) 500.000, Dımaşk'ta (Şam) 100.000 ve Hıms'ta da 70.000 dinara ulaştığını ifade eder. Dolayısıyla el-Cezîre'ye komşu olan bu bölgelerden alınan haracın el-Cezîre'de de uygulanıyor olma ihtimalini öne sürerek çıkarımda bulunmuştur. Bu çıkarımı da, Ebû Ubeyde emrindeki valilerin Suriye'ye bağlı Hıms kentinden işleri yürütüyor olmasına kısmen bağlamıştır.⁴⁶⁷

⁴⁶⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 248; Mustafa Fayda, *Hız. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, (b.y. : Marmara Üniversitesi Yayınları No: 548, t.y.), 61.

⁴⁶⁷ Fayda, *Hız. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, 61-62.

SONUÇ

Hız. Ömer (r.a) döneminde gerçekleşen el-Cezîre bölgesinin fethi, dış politikada elde edilen önemli başarılarından biridir. el-Cezîre'nin fethinden önce, önemli güç kaybına uğrayan Bizans'ın; müttefiki olduğu Arap kabileleriyle olan bağları zamanla zayıflamıştır. Hicrî 17 yılında Hıms'ta bulunan Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh ve beraberindekilere saldırı girişiminde, el-Cezîreliler hem Bizans İmparatoru Herakleios'u Müslümanlar üzerine kışkırtmış hem de bilfiil Herakleios'un safında yer almışlardı. Müslümanların gelişinden korkan ve Bizans'a yardım etmekten son anda vazgeçen el-Cezîreliler, yurtlarına dönmüşlerdi. Herakleios'tan ve dolayısıyla siyasi-askeri birlikten ayrılan el-Cezîreliler, büyük oranda kopuş yaşamışlardır. Kınnesrîn'in fethinden sonra Herakleios, bir daha bu topraklara dönmek üzere Urfa'dan İstanbul'a kaçmış ve birkaç müstahkem mevkide kalan askeri güçler başıboş kalmıştır. el-Cezîre bölgesinin istikrardan uzak oluşu, Müslümanlar tarafından fethedilmesini kolaylaştırmıştır. el-Cezîre bölgesinin fethedilmesiyle, el-Cezîre'ye komşu olan ve daha önce fethedilen yerlerin güvenliği bir derece artacak, Müslümanların daha da kuzeye yani Ermeniyeye ve Azerbaycan'a açılmasının da önü açılacaktı. Suriye ve el-Cezîre bölgesinde Bizanslılarla mücadele kapısını açan savaşların ilki Ecnadeyn savaşı olmuştu. Bu savaştan sonra Bizans'ın çoğunluğu İliyâ (Kudüs), Beysan, Kayseriyye, Fihl, Dımaşk ve Hıms gibi Şam bölgesindeki yerlere sığındı. Yermük'te (15/636 Recep) ağır mağlubiyete uğrayan Bizans İmparatorluğu oldukça sıkıntıya girdi.

İslâm fetihlerinin başladığı sıralarda, el-Cezîre'de göçebe Araplar ve yerli Ârâmiler, Hıristiyanlar, Ermeniler olmak üzere muhtelif ırk, din ve mezheplerden birçok kabile ikamet ediyordu. İmparatorluk yöneticileri ile tebâa arasında kopukluğu teşkil eden olumsuzluklar, bu topraklarda çıkabilecek savaş durumlarında halkın imparatorluğa karşı saf almasını tabii hale getirmişti. Bunun en bariz hali olarak, Bizans hanedanı ve yerli Ârâmî halkın dini düşüncelerinin farklı olmasından ötürü idarede ve idareye karşı memnuniyetsizlikler hâkimdi. Fütûh kitaplarında anlatılan olaylar bakıldığında, Bizans'ın kendi içinde birbirine karşı çevirdiği entrikalar ve taht kavgaları İslâm'ın getireceği güven ve huzuru beklemekteydi. İyâz

b. Ganm komutasındaki Müslüman ordularının hedefinde el-Cezîre sakinleri değil, Bizans yönetimi vardı.

İslâm tarihi, fütûh ve büldân kaynaklarının birçoğunda el-Cezîre bölgesinin fethine direkt veya dolaylı olarak değinilmiştir. Kaynaklarda geçen bu bilgiler bazen de birbirinin tekrarı olan rivayetlerden öteye geçmemiştir. el-Cezîre bölgesinin fethinin nasıl başladığına dair rivayetler iki görüş etrafında toplanmıştır. İlk görüşe göre, Ebû Ubeyde hayattayken ya da vefatına yakın bir zamanda, Halîfe Hz. Ömer'in bizâtihi İyâz b. Ganm'ı yönlendirilmesiyle el-Cezîre fethedilmiştir. Diğer görüş ise, Ebû Ubeyde'nin İyâz'ı bu bölgeye sevk etmesiyle el-Cezîre'nin fethi başlamıştır. Büldân, fütûh ve İslâm tarihi kitaplarında, el-Cezîre bölgesiyle ilgili çokça göze çarpan bir konu da, el-Cezîre'nin fethediliş tarihi hakkındaki farklılıklardır. Müellifler, el-Cezîre'nin fethinin başlama ve bitiş tarihi hakkında kesin bir bilgi vermemişlerdir. el-Cezîre'nin fethi konusundaki en eski rivayet h. 19 yılında fethin başladığına işaret etmektedir. Klasik Arap kaynaklarını incelediğimiz kadarıyla, el-Cezîre fethinin başladığını gösteren en önemli vakıa, diğer tarih kitaplarında geçmeyen ve ilk kez Vâkıdî'nin bahsettiği Mercu'r-Ru'bân Savaşıdır. 4 Safer 17 – 24 Şubat 638 tarihinde, İyâz b. Ganm ve Diyâr-ı Rebîa genel sorumlusu Şehriyâd arasında vuku bulan Mercu'r-Ru'bân Savaşı, el-Cezîre fethinin kilit noktası olmuştur. Bu savaşta Müslümanların başarı elde etmesinin akabinde fetih harekâtı hızla gerçekleşmiştir. Çoğunluk rivayetlerin ittifakla birleştikleri nokta, fetih harekâtının Diyâr-ı Mudar bölgesinden ve özellikle Rakka'dan başlamış olmasıdır. Kronolojik olarak şehirlerin fethediliş noktasında kaynaklarda geçen rivayetler birbirini tutmamaktadır. Hıms olayı üzerine başlayan el-Cezîre fethinin ilk aşamasında Irak ordusunun el-Cezîre bölgesinin fethine büyük desteği olmuştur. Ekseriyetini Şâm ordusunun oluşturduğu ve başında da genel komutan olarak İyâz'ın bulunduğu birlikler er-Rakka, er-Ruhâ, Harrân, Re'sü'l-'Ayn-'Aynü'l-Verde ve Sümeysât'ı fethettiler. Ancak Re'sü'l-'Ayn'ın bitmeyen isyanları, İyâz'dan sonra Umeyr b. Sa'd'ın yoğun çabalarıyla fetih tam olarak gerçekleşti. Serûc ve Ardü'l-Beyzâ'nın fethinin ardından Sümeysât halkının antlaşmayı ihlal ettiği gerekçesiyle ikinci bir defa daha fethedildi. el-Mevsil şehrinin bir kalesi İyâz ve diğer kalan kısmıyla beraber de Utbe b. Ferkad komutasında İyâz'ın vefatından sonra tamamen fethedildi. H. 19 yılında Nusaybin'in fethine girişildi. Ancak sağlam kaleleri ve

direnış neticesinde bir müddet uzadı. Daha sonra Sincar, Âmid, Meyyâfârikîn, Hısn Keyfa, Cezîretü İbn Ömer, Nusaybin, Mardin ve Musul şehirleri fethedildi. el-Cezîre coğrafyasında yer alan Tikrît'in dışında, bölgenin bütün kesimleri İyâz b. Ganm tarafından fethedildi. Ancak, Utbe b. Ferkâd'ın daha İyâz b. anm vefat etmeden önce veya vefat edeceği sıralarda (20/641) Tikrît'in fethini sağlaması, Tikrît'in de İyâz komutasındaki el-Cezîre fütûhatından olduğu sonucu çıkarmak yanlış olmasa gerektir. Hicrî 17 yılı Safer ayında başlayan el-Cezîre bölgesinin fethi, 20/641 yılında İyâz b. Ganm'ın vefatıyla son bulmuştur. Ancak, Belâzürî Re'sü'l-'Ayn şehrinin İyâz'ın vefatından sonra Umeyr b. Sa'd el-Ensârî tarafından fethedildiğini özellikle vurgulamaktadır.

Hz. Osman döneminde el-Cezîre müstakil bir bölge haline getirilerek, burada yaşayan büyük kabilelerin ismine nispetle üç kısma ayrıştırıldı. Fethedilen topraklardaki insanların hukukuna riayetle, yıllık olarak belli miktarda cizye ve bunun yanında gıda maddeleri ödemeleri koşuluyla el-Cezîre sakinlerine eman verildi. Fethedilen el-Cezîre şehirleri, ilk başta eski yöneticileri tarafından idare edildi. Daha sonraları ise el-Cezîre'ye Müslüman valiler tayin edildi. İmar ve iskân faaliyetleri de ihmal edilmedi. el-Cezîre bölgesi, sadece bir geçiş noktası değil, aynı zamanda tabii zenginliklerin ana yurduydü. Bizans ve İnan'ın sahip olduğu bu geniş coğrafya, bereketli topraklara sahip oluşu ve uzak ülkelere açılan bir kapı olmasından dolayı birçok devletin ve milletin elde etmek istediğı bir bölgeydi. Bu durum, Müslümanların bu bölgeyi fethetmesinde etken olmakla beraber ana neden olmamıştır. Birçok sahâbenin de katıldığı fetihlerin amacı, bu toprakları İslâm'a açmak oldu. Fethedildiğı ilk zamanlardan itibaren, gerek fethedilen Müslümanlar ve gerekse de buraya tayin edilen valiler tarafından el-Cezîre bölgesinde birçok mescid ve cami inşâ edildi. Yaklaşık üç senelik bir sürenin ardından, maddi ve manevi fütûhatın gerçekleştiğı el-Cezîre bölgesi İslâm coğrafyasına dâhil oldu.

KAYNAKÇA

- Acar, Abdurrahman. “Âmid Şehrinin Fethi (Vâkıdî’ye Göre)”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1* (1999): 194-203.
- Akbaş, Mehmet. *Cezîre Bölgesi Fâtîhi İyâz b. Ganm*. 1. bs. İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2011.
- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefâ-i Râşidûn Dönemi)*. 18. bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Apaydın, H. Yunus. “Humus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 18: 365-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Aslan, Ahmet. *Urfa-Harran (Diyâr-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*. 1. bs. Ankara: Berikan Yayınevi, 2015.
- Avcı, Casim. “Rum”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 35: 222-225. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Aycan, İrfan. “Yezîd b. Ebî Süfyân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 43: 520. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. 9. bs. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Azimli, Mehmet. “Klasik İslâm Tarihi Kaynaklarına Göre İlk Fetihden Artıklulara Mardin”. *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı (26-28 Mayıs 2006)*. Ed. İbrahim Özcoşar - Hüseyin H. Güneş. 43-49. İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No:6, Temmuz-2006.
- Balcı, İsrâfil. *Hız. Ömer Döneminde Diplomasi*. 1. bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Balcı, İsrâfil. “Cezîre Bölgesinin Fethi”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-2*. Ed. Ahmet Önkâl - Mehmet Ali Kapar. 1. bs. 15 Cilt. 2: 197-205. İstanbul: Siyer Yayınları, Ekim-2018.
- Barca, İbrahim. “Abdullah es-Süveydî’nin (v. 1174/1761) Gözüyle er-Ruhâ/Şanlıurfa Şehri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 40* (Temmuz-Aralık 2018): 52-70.
- Beğavî, Ebü’l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Abdilaziz b. el-Merzubân b. Sabûr b. Şâhinşâh el-Beğavî (v. 317/929). *Mu‘cemü’s-sahâbe*. Thk. Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Cekenî. 1. bs. Kuveyt: Mektebetu Dâri’l-beyân, 2000.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud el-Belâzürî (v. 279/892). *Fütûhu’l-büldân*. Çev. Mustafa Fayda. 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud el-Belâzürî (v. 279/892). *Ensâbü’l-eshrâf*. Thk. Süheyl Zekkar. Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1996.

- Bezer, Gülay Öğün. “Rakka”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 34: 432-433. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Bozkurt, Nebi. “Eman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 11: 79-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Brockelmann, Carl. *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi-I*. Çev. Neşet Çağatay. 2. bs. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğîre Ebû Abdillâh (v. 256/870). *Sahîhü'l-Buhârî (el-Câmiu'l-Müsned es-Sahîhü'l-Muhtasar Min Umûri Resûlillâhi ve Sünenihi ve Eyyâmihî)*. Thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir. b.y. : Dâru Tavki'n-Necât, 1993.
- Bulduk, Abdülğani. *el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*. Yayına Haz. Mustafa Öztürk - İbrahim Yılmazçelik. Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2004.
- Bulduk, Abdülğani. *Mardin Tarihi*. Yayına Haz. Burhan Zengin. Ankara: T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Nisan 1999.
- Bürri, Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdillâh b. Mûsâ el-Ensârî et-Tilmesânî el-Bürri (v. 645/1248). *el-Cevheretu fî nesebi'n-Nebiyi ve ashâbihi'l-'aşreti*. Thk. Muhammed et-Tuncî. 1. bs. Riyad: Dâru'r-Rufaî li'n-neşri ve't-tebâeti ve't-tevzîi, 1983.
- Çelebi, Ahmet. *İslâm Düşüncesinde Savaş ve Cihat Siyaseti*. 1. bs. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Çevik, Adnan. “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı”. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları XXXIII, 2009.
- Çubukçu, Asri. “Meysere b. Mesrûk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 29: 508-509. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Diez, Ernest. “Mescid”. *İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Dinçol, Ali Muzaffer. “Ârâmîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 3: 268-269. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Dûrî, Abdülaziz. “Divan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 9: 37-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris b. Münzir Ebû Hâtim et-Temimî (v. 327/939). *el-Cerh ve't-Ta'dil*. Haydarâbad: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1952.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (v. 182/798). *Kitâbü'l-harâc*. Çev. Ali Özek. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973.
- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmail b. Muhammed b. Ömer (v. 732/1331). *Takvîmü'l-Büldân*. Beyrut: Dâru Sadr, t.y.

- Efendioğlu, Mehmet. “Velid b. Ukbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 43: 35-36. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Erkal, Mehmet. “Cizye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 8: 42-45. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Erkal, Mehmet. “Öşür”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 34: 97-100. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ezherî, Mahmud b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî Ebû Mansur (v. 370/981). *Tehzibü'l-lüga*. Thk. Muhammed Avd Mur'ab. 1. bs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arab, 2001.
- Hemedânî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb b. Yûsuf b. Dâvud el-Hemedânî (v. 334/945). *Sifetü Cezîreti'l-Arab*. Liden: Matbaatu Berîl, 1884.
- Fayda, Mustafa. “Fetih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 12: 467-470. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Fayda, Mustafa. *Hulefâ-i Râşidîn Devri*. 3. bs. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2015.
- Fayda, Mustafa. *Hizmeti Ömer Zamanında Gayri Müslimler*. b.y. : Marmara Üniversitesi Yayınları No: 548, t.y.
- Fayda, Mustafa. “Seyf b. Ömer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 37: 27-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ferâhidî, Ebû Abdîrrahman el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî el-Basrî (v. 170/786). *Kitâbü'l-'Ayn*, Thk. Mehdî el-Mahzumî - İbrahim es-Samraî. 8 Cilt. b.y. : Dâru ve Mektebetü Hilâl, t.y.
- Fîruzâbâdî, Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîruzâbâdî (v. 817/1415). *el-Kamûsü'l-muhît*. Thk. Muhammed Naim el-Arkesûsî. 8. bs. Beyrut: Müessesetü'r-Risâleti li't-tebaeti ve'n-neşri, 2008.
- Göyünç, Nejat. “Diyarbakır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 9: 464-469. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Gümüştü, Osman, - Küçükkaştı, Mustafa Sabri. “Köy”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. Ek-2: 85-87. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Günaltay, M. Şemsettin. *İslâm Öncesi Arap Tarihi*. 3. bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Gazzî, Kâmil b. Hüseyin b. Muhammed b. Mustafa el-Bâlî el-Halebî (v. 1351/1933). *Nehrü'z-zeheb fî târihi'l-Haleb*. 2. bs. 3 Cilt. Haleb: Dâru'l-kalem, 1419.
- Halaçoğlu, Yusuf. “Fersah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 12: 412. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Ufurî el-Basrî (v. 240/854). *Tabakâtu Halife b. Hayyât*. Thk. Süheyl Zekkar. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1993.

- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Uşfurî el-Basrî (v. 240/854). *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. Thk. Ekrem Ziyâ el-Amrî. 2. bs. Beyrut: Dârü'l-kalem, 1397.
- Hamidullah, Muhammed. *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*. 6. bs. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1987.
- Hartmann, Mantra. "Cezîretü İbn Ömer". *İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1963.
- HatalmıŖ, Ali. "İbn Haldûn ve Fetih". *Uluslararası İbn Haldûn Sempozyumu Bildirileri. (01-03 Kasım 2013)*. Ed. Mesut OkumuŖ - Ömer Dinç. 347-361. Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.
- Hoingmann, Ernest. "Urfa". *İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- İŖiltan, Fikret. *Urfa Bölgesi Tarihi*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1960.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber b. Âsım en-Nemirî el-Kurtubî (v. 463/1070). *el-İsti'âb fi ma'rifeti'l-ashâb*. Thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 1. bs. Beyrut: Darü'l-ceyl, 1992.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibbetullah İbn Asâkir (v. 571/1176). *Târîhu DimaŖk*. Thk. Amr b. Garâme el-Umrevî. b.y. : Dârü'l-Fikr, 1995.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî (v. 314/962). *Kitâbü'l-fütûh*. Thk. Ali Ŗîrî. 1. bs. Beyrut: Dârü'l-Edvâ', 1991.
- İbn Havkal, Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî Ebü'l-Kasım (v. 367/957). *Suretü'l-arz*. Beyrut: Dâru Sadr, 1938.
- İbnü'l-Kâni', Ebü'l-Hüseyn Abdülbâki b. İbnü'l-Kâni' b. Merzûk b. Vâsik el-Emevî el-Bağdâdî (v. 351/962). *Mu'cemu's-Sahâbe*. Thk. Salah b. Sâlim el-Mesratî. 1. bs. el-Medinetü'l-Münevver: Mektebetü'l-gurebai'l-eseriyeti, 1990.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-KureŖî el-Basrî ed-DimaŖkî (v. 774/1372). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Ali Ŗîrî. b.y. : Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebü'l-Fadl Cemalüddîn İbn Manzûr el-Ensârî el-İfrikî (v. 711/1312). *Lisânu'l-'Arab*. 3. bs. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1414/ 1996.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Müni' el-HâŖimî el-Basrî el-Bağdâdî (v. 230/845). *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 1. bs. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiiyye, 1990.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Müni' el-HâŖimî el-Basrî el-Bağdâdî (v. 230/845). *et-Târîhü'l-Kebîr*. Thk. Muhammed Abdülmûid Hân. Haydarâbad: Dâiretü'l-meârifî'l-Osmaniyye, t.y.
- İbnü'l-Cevzî, Cemalüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî (v. 597/1201). *el-Muntazam fi târihi'l-ümmemi ve'l-mülûk*. Thk. Muhammed

Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1992.

İbnü'l-Cevzî, Cemalüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî (v. 597/1201). *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. Thk. Abdürrezzak el-Mehdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1422/1996.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvâhid eş-Şeybanî el-Cezerî İzzüddîn İbnü'l-Esîr (v. 630/1233). *el-Kâmil fî't-târîh*. Thk. Ömer Abdüsselam Tedmirî. Beyrut: Darü'l-kitabi'l-'Arabî, 1997.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvâhid eş-Şeybanî el-Cezerî İzzüddîn İbnü'l-Esîr (v. 630/1233). *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. Thk. Ali Muhammed Muavvid-Adil Ahmet Abdülmecid. 1. bs. Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994.

İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh (v. 340/951). *el-Büldân*. Thk. Yusuf el-Hâdi. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996.

İdrisî, Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdris el-Hasenî et-Tâlibî el-İdrisî (v. 560/1165). *Nüzhetü'l-müştak fî ihtirâki'l-âfak*. 1. bs. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1409.

İğdi, Ahmet. "Hz. Ömer Döneminde Yapılan Bazı İdari Faaliyetlerin İslâm Tarih Yazıcılığına Etkisi". *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*. İstanbul: 2013.

İsbehânî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b Hayyân el-Ensârî el-İsbehânî (v. 369/979). *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi-İsbehân ve'l-vâridîn 'aleyhâ*. Thk. Abdülgaflûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî. 2. bs. Beyrut: Müessesetü'r- Risâle, 1992.

İsbehânî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b Hayyân el-Ensârî el-İsbehânî (v. 369/979). *Târîhu İsbehân*. Thk. Seyid Kisrevî Hasen. 1. bs. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990.

İstahrî, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî (v. 346/957). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrut: Dâru Sadr, 2004.

İstahrî, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Farisî el-İstahrî (v. 346/ 957). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. b.y. : Kahire, t.y.

Kallek, Cengiz. "Haraç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 16: 71-88. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kallek, Cengiz. "Kafiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 24: 155-157. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kallek, Cengiz. "Müd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 31: 457-459. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Kandemir, M. Yaşar. “Muâz b. Cebel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 30: 338-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Kandemir, M. Yaşar. “Safvân b. Muattal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 35: 485-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukuku*. 18. bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Karan, Cuma. *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*. 2. bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Karan, Cuma. “Hz. Ömer Döneminde (634-644) Anadolu Fetihlerine Giden Yolda el-Cezîre Fütûhatı”. *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu Bildiriler Kitabı (2-4 Kasım 2017)*. Ed. Ali Aksu. I: 501-514. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes’ûd b. Ahmed el-Kâsânî el-Hanefî (v. 587/1191). *Bedâi’u’s-Senâi’ fî Tertîbi’ş-Şerai’*. 2. bs. 7 Cilt. b.y. : Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1406/1986.
- Katî’î, Abdül-Mü’min b. Abdilhak İbn Şemâil el-Katî’î Safiyüddîn (v. 739/1338). *Merâsidü’l-ittilâ’ alâ esmâi’l-emkineti ve’l-beka’*. Beyrut: Dârü’l-ceyl, 1992.
- Kelâî, Ebu’r-Rebî’ Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim el-Kelâî (565-634/1170-1237). *el-İktifâ’ fî meğâzî Resûlillâh ve’s-selâseti’l-Hulefâ*. Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1420.
- Kramers, J. H. “Tekrit”. *İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1974.
- Kudâme b. Ca’fer (v. 337/948). *Kitâbü’l-harâc ve sînâ’ati’l-kitâbe*. şerh ve talik: Muhammed Hüseyin ez-Zübeydî. b.y. : Dârü’r-reşîd, 1981.
- Kurtubî, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdirrahman b. Âsım en-Nemirî el-Kurtubî (v. 463/1071). *el-İsti’âb fî ma’rifeti’l-ashâb*. Thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 1. bs. Beyrut: Darü’l-ceyl, 1992.
- Mantran, Robert. *İslâmın Yayılış Tarihi*. Çev. İsmet Kayaoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.
- Mervezî, Ebû Muînüddîn Nâsır Hasrû’l-Hakîm el-Kabadiyanî el-Mervezî (v. 481/1088). *Sefernâme*. Thk. Yahyâ el-Haşşâb. 3. bs. Beyrut: Darü’l-kitâbi’l-cedîd, 1983.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc Ebü’l-Hasen el-Kuşeyrî en-Nisâburî (v. 261/875). *Sahîhu Müslim*. Thk. Muhammed Fuad Abdülbâki. Beyrut: Dâru İhyâi’t-türâs, t.y.
- Oğuzoğlu, Yusuf. “Hasankeyf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 16: 364-368. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

- Orman, İsmail. "Ulucamii" (Harran Ulucamii). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 42: 103. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Önkal, Ahmet. "Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 10: 249-250. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Önkal, Ahmet. – Bozkurt, Nebi. "Cami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 7: 46-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özel, Ahmet. "Cihad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 7: 527-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Râzî, Zeynüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdilkadir el-Hanefî er-Râzî (v. 666/1268). *Muhtâru's-sihah*. Thk. Yusuf Şeyh Muhammed. 5. bs. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyyetu, 1999.
- Sekkâr, Sâmî. "Musul". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 31: 361-363. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî (v. 483/1090). *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1414/1993.
- Şeşen, Ramazan. "Cezîre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 7: 509-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şeşen, Ramazan. *Harran Tarihi*. 2. bs. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Şulul, Kasım. "Hz. Ömer Devrinde (634-644) Urfa, Harrân ve Çevresinin Fethi". *I. Uluslararası İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Harran Sempozyumu (5-7 Mayıs 2017)*. Ed. Kasım Şulul v.dğr. 1. bs. I: 15-26. Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.
- Şulul, Kasım. *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*. 4. bs. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- Şulul, Kasım. *Muhammed b. Ömer b. Vâkid el-Vâkidî (v. 207/823) Hayatı, Eserleri, Tarihciliği ve Etkileri*. Doktora Tezi: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib el-Âmilî Ebû Ca'fer et-Taberî (v. 310/923). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi-IV*, Çev. Zakir Kadirî Ugan-Ahmet Temir, (İstanbul: Maarif Basımevi, 1958).
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib el-Âmilî Ebû Ca'fer et-Taberî (v. 310/923). *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-Rüsûli ve'l-mülûk)*. 2. bs. 11 Cilt. Beyrut: Dârü't-türâs, 1387/1967.
- Taştemir, Mehmet. "Mardin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 28: 43-48. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Tokuş, Ömer. "Fethinden Selçuklulara Kadar Nusaybin". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 14* (Nisan-2018): 167-201.

- Tomar, Cengiz. “Şam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 38: 311-315. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Tuncel, Metin. – Özaydın, Abdülkerim. “Cizre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 8: 37-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Turan, Ahmet Nezihî. “Şanlıurfa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 38: 336-341. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Vasiliev, A.A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Çev. Arif Müfid Mansel. Ankara: Maarif Matbaası, 1943.
- Ya’kûbî, Ahmed b. Ebî Ya’kûb b. Ca’fer b. Vehb İbn Vâdih el-Ya’kûbî (v. 292/905). *Târîhu’l-Ya’kûbî*. Thk. Abdülemir Mihna. 1. bs. Beyrut: Mektebetu’s-Sadûk, 2010.
- Yâkût, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Hamevî (v. 626/1229). *el-Hazel ve’d-dâl beyne’d-dûri ve’d-dârât*. b.y: t.y.
- Yâkût, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Hamevî (v. 626/1229). *Mu’cemü’l-büldân*. Beyrut: Dâru Sadr, 1995.
- Yılmaz, H. Kâmil. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. 16. bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Yınanç, Mükrimin H. “Diyarbakir”. *İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1963.
- Yücesoy, Hayrettin. “Ka’ka’ b. Amr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. 44 Cilt. 24: 216. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Zebidî, Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzak el-Hüseynî Ebü’l-Feyz ez-Zebidî (v. 1205/1732). *Tâcu’l-arûs*. b.y. : Dârü’l-Hidayeti, t.y.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî (v. 748/1347). *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*. 3. bs. b.y. : Müessesetü’r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî (v. 748/1347). *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâti’l-meşâhiri ve’l-a’lâm*. Thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmirî. 53 Cilt. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-Arabî, 1993.

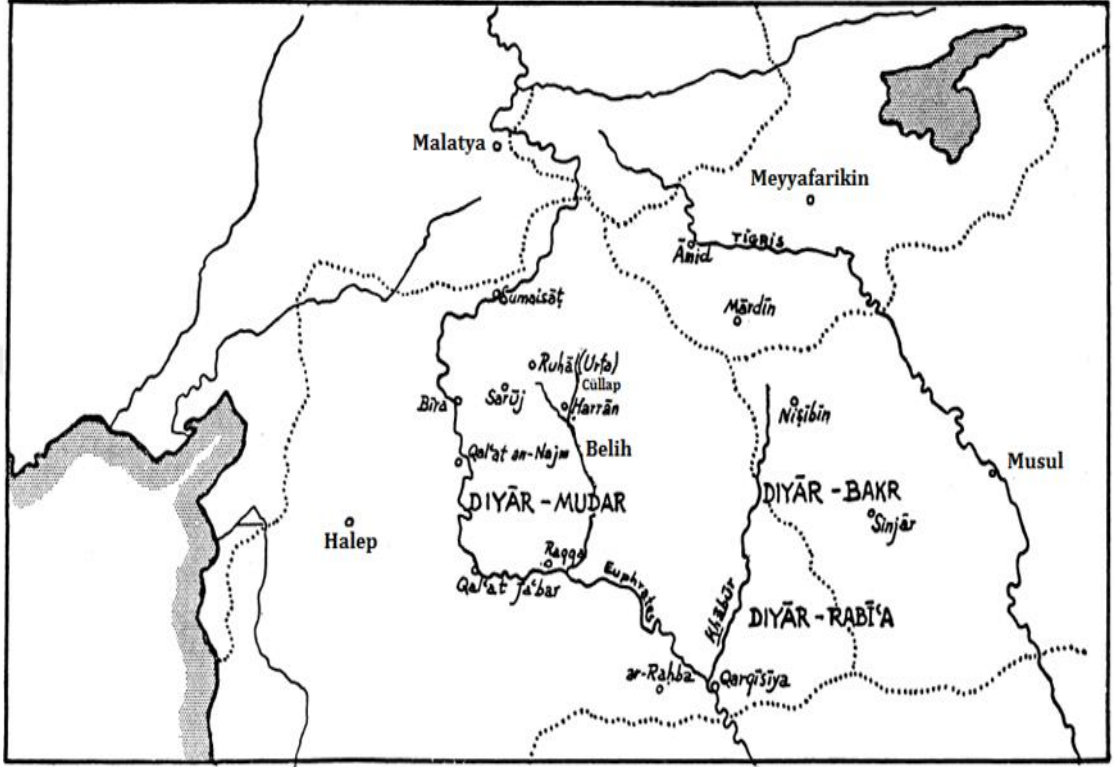
TABLolar

Tablo 1: el-Cezîre Fethinin Ne Zaman Başladığı ile İlgili Klasik Kaynaklarda Geçen Tarihlendirmeleri Gösteren Tablo.

İbn İshâk	H. 19 yılında halîfe Hz. Ömer'in Kûfe'den sorumlu Sa'd b. Ebî Vakkâs'a mektup yazarak, İyâz'ı görevlendirmesini istemesiyle başladı.
Seyf b. Ömer	H. 17 yılı Zilhicce ayında el-Cezîre fethedildi.
Vâkıdî	4 Safer h. 17 – 24 Şubat 638 yılında, Diyâr-ı Rebîa sorumlusu Şehriyâd ve İyâz b. Ganm arasında meydana gelen Mercu'r-Ru'bân savaşı ile başladı.
Belâzürî	H. 18 yılı Şaban ayının ortasında (19 Ağustos Perşembe günü) İyâz b. Ganm ve beraberindeki sahâbîler el-Cezîre üzerine huruç harekâtına başladı.
Taberî	Seyf b. Ömer: h. 17 Zilhicce (h. 18 Ocak) ayında, İbn İshâk'a göre ise h. 19 yılında el-Cezîre'nin fethi oldu.
Yâkût el-Hamevî	Hicrî 17 yılında Hıms'ta bulunan Ebû Ubeyde ve beraberindekilere yardımda bulunuldu. Daha sonra h. 18'de Hz. Ömer tarafından el-Cezîre'ye vali tayin edildikten sonra el-Cezîre'yi fethetti.

ŞEKİLLER

Şekil 1: el-Cezîre ve üç bölgesini (Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Bekr) gösteren çizim haritası.

Kaynak: Kasım Şulul, “Hz. Ömer Devrinde (634-644) Urfa, Harrân ve Çevresinin Fethi”, *I. Uluslararası İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Harran Sempozyumu (5-7 Mayıs 2017)*, Ed. Kasım Şulul v.dğr. 1. bs. (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), 1: 15-26.

Şekil 2: el-Cezîre Bölgesinin Bölümlerini ve Kendisine Komşu Bölgeleri Gösteren Harita.

Kaynak: Cuma Karan, “Hz. Ömer Döneminde (634-644) Anadolu Fetihlerine Giden Yolda el-Cezîre Fütûhatı”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu (2-4 Kasım 2017)*, Ed. Ali Aksu, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018), 1: 501-514.